פירוש תלמיד הרמב"ן ז"ל למסכת תענית 133

הספר ; דרכי עבודתו של המחבר ; היקף ספרו וטפסיו ; המחבר ; המהדורה ; ההערות ; סוף דבר

על הקוים המקוריים של תורת חכמי לנגדוק בתקופת החתימה והליקוט 184

לדרכי תורתו של ר' מנחם המאירי

על "אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל" 192

על "תולדות הפוסקים" 198

על מקום הולדתו ועל שם משפחתו של רבנו אפרים תלמיד הרי"ף 218

על ספר התשלום להלכות הרי"ף של רבנו אפרים 222

"מזוני במזלא תליא" — להסברת המאמר בעקבות הרמב"ם מפרקי האצטגנינות בהגות חז"ל 243

סוגיות חלוקות על השפעת המזל. ההלכה : אין מזל ; הסבר רח"ג לקושי שבשיטת רבי חנינא — השפעת המזל הנה בגדר נטיות בלבד ; הנסיון הרווח ליישוב הקושי שבמאמרו של רבא והקושי שבצדו ; תשובת הרמב"ם לנבוכי פרובנס על הקושי שבמאמר רבא ; הסברו של ר"מ המאירי והקושי שבו ; תשובת הרמב"ם בעיון חוזר — מאמר רבא בגדר הוראת שעה ; שיטת רבא על התפילה ועל ההשגחה הוכחה לראיית המאמר כהוראת שעה ; רבי שלמה בן היתום : מגמת מאמר רבא — מניעת אפיקורסות ; שנאת הפומבדיתאים לרבה רבם לעומת ייחודו בתורה ובמדות ; מגמת מאמר רבא — מניעת ביזוי רבה על ידי מספרים אחרי מטתו ; מיקום מאמר רבא ומיקום מאמרו־שוברו בסוגיא — סיוע לאספקלריא המוצעת. מי הלשין על רבה (לפרק שנאת הפומבדיתאים לרבה) ; סיכום

מקורות נרמזים בספרות ראשונים 268

הערות לתולדות הרי"ף 284

על הגהה אחת של ר' יוסף הלוי אבן מיגאש בהלכות הרי"ף 287

שרידים מפירושים וספרי תשלום על הלכות הרי"ף 289

א. קטע מספר תשלום להלכות הרי"ף ; ב. עוד קטע מספר על הלכות הרי"ף ; ג. קטע מפירוש פרובנסי להלכות הרי"ף

ספרים וקטעי ספרים על הלכות הרי"ף ועל דרך הרי"ף 312

א. פירוש ר' פרחי' בר' נסים להלכות הרי"ף ; ב. פירוש ר' זכאי להלכות הרי"ף ; ג. פירוש ר' יוסף בן פלטוי להלכות הרי"ף ? ; ד. שרידים מספר תשלום בערבית על הלכות הרי"ף לאחד מבני זמנו של הרמב"ם ; ה. שרידים מספר תשלום על הלכות הרי"ף למחבר אלמוני ; ו. פירוש ר"י הזקן להלכות הרי"ף ? ; ז. תלמוד קטן ונקטאתא דתלמודא לר' יוסף ראש הסדר על דרך הלכות הרי"ף

על זיהויה של הגהה אחת של הראב"ד על דברי רבו — רמב"י מלוניל 341

מפתחות 345

לתולדותיו של מרכז התורה בפרובנס *

ראשית התיישבותם של יהודים בפרובנס נעוצה, לפי האגדה, שיש בה, ללא כל ספק, יסודות היסטוריים, עוד בתקופה שלאחר חורבן בית שני. אולם עדויות בעלות ערך היסטורי מוחלט על מציאות יהודים בפרובנס ישנן רק מן המאה הרביעית לספירתם ואילך. בתקופה זו היו ישובים יהודיים בנרבונה וגלילותיה, בארלדי, באביניון ובעוד מקומות שבפרובינציא הרומאית — מכאן השם פרובינציא־פרובנס — שבגליא הדרומית. היהודים בארץ זו, מתחילה תחת שלטון הרומאים ומן המאה החמישית ואילך תחת שלטון הויזיגוטים, חיו, בדרך כלל, חיי שלוה ואמידות. הם היו בעלי אחוזות ומשקים גדולים וגם עסקו במסחר. ההגבלות הרשמיות, שמקורן בחוקי רומא־ביצנץ, לא הוגשמו בחיי יום יום, אלא לעתים נדירות ביותר.

אולם מסוף המאה השישית, עם התגברות השפעת הנצרות, החלה תקופה של גזירות רעות על היהודים. רבו ההגבלות, שהיה בהן משום השפלה ודחיקת־רגל מעמדותיהם המדיניות והכלכליות. במשך המאה השביעית הורע מצבם עוד יותר והגיעו הדברים לידי כך, שיהודי נרבונה, מתוך מרי חייהם, העזו אפילו לתמוך במורדים במלך הויזיגוטי וומבה.

על חייהם הרוחניים של יהודי פרובנס במשך כל הדורות הללו אין ידיעות מוסמכות. השריד היחיד לכוח היצירה של יהדות זו היא, לפי השערת י"ל צונץ, "והוא רחום", פרקי תחנון, הנאמרים עד היום בימי שני וחמישי לאחר תפילת שחרית, שנתחברו בעקבות רדיפת הויזיגוטים.

בראשית המאה השמינית, עם כיבוש ספרד על־ידי הערבים, נפלה גם פרובנס בידיהם. אולם כבר במחצית המאה השמינית נכבשה פרובנס על־ידי הפרנקים [1], ומני אז הוטב מצב היהודים בארץ זו. סבלם בימי הויזיגוטים ואפילו בימי הערבים עורר אותם לעזור לפרנקים בכיבושם, ובית הקארולינגים זכר להם חסד זה. ההגבלות של ימי הויזיגוטים נתבטלו, ניתנו

* תרביץ, שנה כ"ב, תשי"א, עמ' 85 ואילך.

1 עיין L. Zunz, Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes, Berlin 1859, p. 10 ; H. Grosz, MGWJ, 27, pp. 64—66 ; I. Elbogen, Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung, Frankfurt a. M. 1924, pp. 77, 273,524 ; ויתר הספרות שהביא ישראל דוידזון, אוצר השירה והפיוט, כרך שני, אות ו', סי' 152, עמ' 183—184. ליהדות פרובנס בתקופה הקדומה בכלל וליהדות נרבונה בפרט עיין : S Katz, The Jews tn the Visigothic and Frankish Kingdom of Spain and Gaul, Cambridge, America, 1937 ; Jean Régné, Condition des Juifs de Narbonne, מאמר, שנתפרסם בהמשכים ב־REJ, 55, עמ' 1 ואילך.

אף הנחות, ומצבם החמרי של היהודים נשתפר במדה מרובה. הם עסקו במסחר ופיתחוהו מאד, ידיעת הלשונות עזרה להם לקשור קשרי מסחר עם ארצות שונות. קשריהם אלה סייעו גם לכך, שיהודים יוכלו לשמש גם מתווכים בעניינים מדיניים בין מלכות קארל הגדול וחליפות ערב; ואותו יהודי בשם יצחק, שנמנה על המשלחת של קארל הגדול להארון אל־רשיד, היה, כנראה, יהודי פרובנסי.

א. ראשות נרבונה: נשיא, ראש־ישיבה, זקנים

יש להניח, שעלייתה של רמת־החיים של יהודי פרובנס עוררה בהם את השאיפה לפתח גם את חייהם הרוחניים. המסורת על דבר הקמת הנשיאות בנרבונה, הקהלה החשובה ביותר בפרובנס, על־ידי קארל הגדול יש בה אמת היסטורית, וייתכן מאד, שהשגריר יצחק, שביקר בבבל, וראה שם את מוסד ה"ריש־גלותא", אמר להנהיג סדר זה גם בארצו. והוא הוא שהקים, בעזרת קארל הגדול, את מוסד נשיאי־נרבונה בראשית המאה התשיעית. תפקידם של נשיאי נרבונה, לפי המסורת הנ"ל, היה תפקיד מדיני, הם עמדו בראש יהדות נרבונה וייצגו אותה לפני המלך [2].

מלבד הנשיאים היו בנרבונה גם ראשי־ישיבה. במקור פרובנסי, הידוע כ"הוספה" לספר סדר הקבלה של ר' אברהם אבן דאוד, נאמר: "והיו בנרבונה חכמים גדולים ראשי ישיבה..." [3]. ראש־הישיבה הראשון הנזכר הוא ר' יעקב בר' משה בר' אבון [4] מסוף המאה העשירית[5], ויש להניח, שאם בסוף המאה העשירית קם ראש־ישיבה מפורסם, הרי קדמו לו דורות של לימוד והוראה. ויש לשער, שישיבות אלה נוסדו ביזמתם של נשיאי נרבונה, שלא הסתפקו בשררה מדינית בלבד, אלא השתדלו גם לפתח את חייהם הרוחניים של יהודי נרבונה [6].

מעמדם של ראשי־ישיבה אלה היה מעין זה של ראשי־ישיבה שבבבל. במקור הפרובנסי הנ"ל נאמר: "והיו בנרבונה חכמים גדולים ראשי ישיבה נסמכים ונשמעים לנשיאות כמו ראשי ישיבות שבבבל לראש הגולה" [7]. הם זכו אף לתואר "גאונים", ולא רק בפיהם של חכמי פרובנס, אלא גם בפי חכמי אשכנז וצרפת ואפילו בפי חכמי ספרד.

החכם האשכנזי, ר' אלעזר מוורמש, בעל הרוקח, בספרו את האגדה על ראשית

2 עיין ש' אפנשטיין, מונטסשריפט, 63, עמ' 166, הע' 2; גרוס, מונטסשריפט, 30, עמ' 445־449; ועיין גם במאמר הנ"ל סוף הע' 1, שנתפרסם ב־REJ, כרך 55.

3 הוספה לס' הקבלה, מהדורת נייבואר, סדר החכמים וקורות הימים, ח"א, אוקספורד תרח"ם, עמ' 83, ועל־פיו גם ביוחסין, הוצ' פיל' — אח"פ, עמ' 84 ב'. ועיין ספר הקבלה, מהדורת ג"ד כהן, פילאדלפיא תשכ"ז, מבוא, סע"מ י—עמ' יא.

4 שם.

5 להלן, עמ' 4, ידובר על ר' יעקב בר' משה בר' אבון. כאן יצויין רק, שבנו ר' משה, שגם עליו מדובר להלן, עמ' 5, נזכר בפי ר' נתן בעל הערוך, שנולד בראשית המאה האחת־עשרה.

6 עיין למעלה, הע' 2.

7 עיין למעלה, הע' 3.

התיישבותם של היהודים בפרובנס, מציין את מקור האגדה בלשון זו: "מצינו בדברי הגאונים". אין ספק, שאין הכוונה לגאוני בבל, אלא לגאוני נרבונה בלבד, שרק הם יכלו למסור אגדה זו [8].

רבנו תם, הצרפתי, כותב באחד ממכתביו לרבי משולם, יליד נרבונה, שהתיישב במלון: "אשלח לחכמי עירך אם יודו לקולותיך ולגרסותיך ולמה שאתה אינך בקי בדברי גאוני מלכותך ומלכות כל מקומות ישראל ורב יהודאי ורב עמרם ורב שר שלום ור' אחאי... ורבנן סבוראי" [9]. רבנו תם קורא לראשי ישיבת נרבונה בשם "גאונים" לא לשם תפארת המליצה בלבד, הוא מעמיד אותם בשורה אחת עם גאוני סורא ופומבדיתא ורבנן סבוראי ורואה אותם כיורשיהם הישירים של האחרונים, כגאונים ממש.

אף ר' אברהם אבן דאוד, הספרדי, המזכיר את רבנו תם בשמו בלבד — "במדינת רומרוג ר' יעקב הב"ה ישמרהו" [10], כשהוא מזכיר את ראשי־הישיבה של נרבונה אינו מזכירם אלא בצירוף התואר "גאון": "הרב הגאון ר' משה בר יוסף ז"ל והרב הגאון ר' אברהם בר יצחק ז"ל והרב הגאון ר' מאיר בר יוסף ז"ל בנרבונא" [10א].

ולא יפלא אפוא, שחכמי פרובנס קוראים לראשוני נרבונה בשם "גאונים" [11].

יהדות נרבונא נתארגנה אפוא כדוגמת יהדות בבל: מה שם ראש־גולה, אף כאן נשיא; מה שם גאון — ריש מתיבתא, אף כאן גאון — ראש ישיבה.

אולם ראש־הישיבה בנרבונה לא הצטמצם בהרבצת תורה לבני הישיבה בלבד, אלא הוא מילא גם תפקיד של אב בית־דין [12].

בית־הדין בנרבונה היה מרכב מחמשה חכמים. לעתים היה אף הנשיא משתתף בדיוניהם של חמשת חברי בית־הדין; כנראה, במקרה שצריך היה לשלוח תשובה על שאלה שבאה מחוץ לנרבונה, ואולי אף במקרה של דיון בעניינים מקומיים, כשנדונו שאלות חשובות ביותר, או התקנת תקנות שנגעו לחיי הציבור של קהלת נרבונה עצמה [13].

8 עיין למעלה, הע' 1, ובייחוד: JQR כרך ד', עמ' 619—620; אלבוגן בספרו הנ"ל על התפילה, עמ' 524.

9 ספר הישר, חלק השו"ת, הוצ' רוזנטאל, ברלין תרנ"ח, עמ' 88, סי' מ"ו, אות ד'.

10 ספר סדר הקבלה, מהדורת נייבואר, שם, עמ' 78; מהדורת כהן, שם, סע"מ 66.

10א שם. והשוה הוספה לס' הקבלה, מהדורת נייבואר, שם, עמ' 83. ועיין ג"ד כהן במבואו, שם, עמ' יא והע' 6; שם, החלק שבאנגלית, עמ' 142—143, הערה לשורה 469. ועיין גם מה שכתבתי להלן, עמ' 29.

11 עי', למשל, ר"מ המאירי, מגן אבות, לונדון תרס"ט, עמ' ל. על התואר גאון בזמן שלאחר תקופת־הגאונים כתב ש' א' פוזננסקי בספרו Babylonische Geonim im nachgaonäischen Zeitalter, ברלין 1914.

12 ר' יצחק בן מרון לוי, המתואר במקור הפרובנסי הנ"ל, הידוע כ"הוספה" לספר סדר הקבלה של רבי אברהם אבן דאוד, כראש ישיבת התלמידים של נרבונה (במקום הנ"ל, הערה 3), עמד גם בראש בית דינה של נרבונה, כפי שמראה הפסק המובא בבית הבחירה לפסחים, בילגורייי תרפ"ו, כח סע"ד — כט רע"א; ירושלים תשכ"ד, רע"מ קמב. ויש להניח, שגם קודמיו מלאו שני תפקידים אלה כאחד, ועיין גם להלן והע' 19א.

13 עיין נספח א: "לשאלת הרכבו של בית הדין בנרבונה".

חברי בית־הדין נקראו בשם זקנים, ובית־הדין עצמו נקרא בשם ישיבת־זקנים. הרב אברהם בר׳ יצחק, אב בית דין של נרבונה (להלן: הראב״ד), בתשובותיו, בספרו על משפטים שונים, שנתבררו בפני בית־הדין בנרבונה, כותב: ״וכן ראיתי בישיבת זקנים בעירנו שאם באים...״ [14]; ״אבל אני הייתי במושב זקנים שבעירנו, ששותף אחד תבע...״ [15]; ״ודין זה בא לפנינו בעירנו וחמשה סבי הוינא בההוא דינא״ [16]. וכן מספר רבי מנחם המאירי: ״ואף גדולי קדמונינו כתבו שכך הסכימו בה על ידי מעשה בנרבונא במעמד חמשה סבי סמכי״ [17]. גם בשעה שהוא מזכיר פסקי בית־הדין בנרבונה מדורות שלפניו כותב ראב״י: ״כך היו דנים בעירנו הזקנים שלפנינו״ [18].

ראש בית־הדין נקרא בשם ראש־ישיבה [19]. התואר ראש־ישיבה שיקף, אפוא, את תפקידו הכפול של ראש ישיבת נרבונה — תפקיד של ראש לישיבה של תלמידים ותפקיד של ראש לישיבת הזקנים, קרי בית־דין א[19].

ב. ראשי ישיבת נרבונה וחכמיה בתקופה קדומה

ראשון לשלשלת ראשי־הישיבה המפוארים של נרבונה היה ״ר׳ יעקב הנביא גאון בר׳ משה בר׳ אבון״, כאמור [20]. אמנם כרמולי רצה לומר, שכבר סבו של ר׳ יעקב זה, ר׳ אבון, שימש ראש־ישיבה בנרבונה [21], אבל דבריו אינם מתקבלים על הלב [22]. אף דברי צונץ,

14 ספרן של ראשונים, ירושלים תרצ״ה, עמ׳ 29, סוף סימן כו.

15 שם, עמ׳ 30, סימן כז.

16 ספר התרומות לר״ש הסרדי, שער יד, חלק ה.

17 בית הבחירה לגיטין, ירושלים תש״ג, עמ׳ 132; תל־אביב תשט״ו, עמ׳ 138.

18 ספרן של ראשונים, שם, סע״מ 6; עמ׳ 7 (פעמיים); עמ׳ 31; ועיין גם להלן, עמ׳ 12 והע׳ 83; עמ׳ 24 והע׳ 180; וכן בבית הבחירה לסוכה, עמ׳ 40; ירושלים תשכ״ו, עמ׳ מט.

19 ע״ד התארים הללו, שמקורם בספרות התלמוד, עיין מאמרו של פרופ׳ ח׳ אלבק בציון, שנה ח, עמ׳ 85 ואילך.

19א עיין למעלה, הע׳ 12; וכך מכנה בנימין מטודילה (מסעות של ר׳ בנימין, הוצ׳ אדלר, לונדון תרס״ז, עמ׳ ג) גם את ר׳ אברהם בר׳ יצחק אב בית דין בתואר ״ראש־הישיבה״ דווקא ולא בתואר ״אב״ד״, שבו נתפרסם ראב״י. מכאן, שאף הוא — תוארו הרשמי היה ראש־ישיבה; ויש לשער, שהתואר ״אב בית דין״, המלוה את שמו של ראב״י, הוא תואר אישי בלבד, שניתן לו בגלל היותו שופט מובהק, דיין מומחה. ועיין גם במאמרי על ר׳ משה בר׳ יוסף מגרבונא, להלן, עמ׳ 36 ושם, הע׳ 19.

20 סה״ק, הוספה, שם, עמ׳ 83; ומשם ביוחסין, עמ׳ 84.

21 E. Carmoly: Histoire des Medicins Juifs, anciens et modernes, נתפרסם תחילה בהמשכים בכתב־העת Revue Orientale, החל מינואר שנת 1841 (גייגר בכה״ע WZfTh, שנה ה, עמ׳ 454 ועמ׳ 458, וע״ש בעמ׳ 467—468), ואח״כ בכרך ראשון של ספר בשם זה, בריסל 1844 (ש׳ קרויס בספרו Geschichte der jüdischen Ärzte vom frühesten Mittelalter bis zur Gleichberechtigung, Wien 1930, עמ׳ 21). למרות השתדלויותי לא עלה בידי להשיג את ספרו של כרמולי, או לכה״פ את כה״ע הנ״ל, ולכן מובאים דברי כרמולי כאן לפי גייגר וקרויס.

22 כבר העירו גייגר וקרויס במקומות הנ״ל, שגם זוהי אחת מיצירות דמיונו הפורה של כרמולי. אמנם בספר היוחסין כתב־יד פאריס נמצאת הגירסא ״ר׳ משה הדרשן ראש ישיבה מנרבונא

שחשב למצוא את דברי תורתו של ר׳ אבון זה בתוספות למסכת חולין, יסודם בטעות [23]. אין למצוא פרטים על חייו של ר׳ יעקב הנ״ל, ומלבד תשובה אחת המיוחסת לו [24], לא נשאר זכר גם מדברי תורתו [25].

אחריו שימש במשרה זו בנו ר׳ משה, שממנו נשארו שתי הבאות בספר הערוך [26], שמחברו נמנה על תלמידי נרבונה [27], ואולי הבאה אחת בתוספות [28].

אחרי ר׳ משה שימשו כראשי־ישיבה בנרבונה ר׳ יהודה בר׳ משה הדרשן [29] ותלמידו של ר׳ יהודה — ר׳ יצחק בן מראון לוי [30], שעליהם ישנן כבר ידיעות מפורטות יותר.

ב״ר יעקב ראש ישיבה ב״ר משה ראש ישיבה ב״ר אבון ראש ישיבה״ (REJ, כרך טז, עמ׳ 227), מה שמעיד, לכאורה, שגם סבו וגם אביו של ר׳ יעקב זה שימשו כראשי־ישיבה בנרבונה; וייתכן, שכרמולי, שדבריו אינם לפנינו, מסתמך על כתב־יד זה; כשם שגרוס מסיק על יסוד כתב־יד זה אותה המסקנא, (גליא יודאיקה, עמ׳ 410, ועיי״ש, שלא ידע, שכבר קדמו כרמולי), אבל כתב־יד זה משובש הוא, בייחוד בקטע זה, ואינו יכול לשמש מקור נאמן.

23 צונץ בספרו ZGuL, עמ׳ 47, ערך אבין, מסתמך על מה שנזכר בתוספות לחולין מז ע״ב ד״ה ״אפילו כטרפא דאסא״: ״וה״ר אב״ן״; ואולם כבר העיר סיגי הוק בבית תלמוד, ח״ד, סע״מ 32, ששם הכוונה לר׳ אב״ן, הוא ר׳ אליעזר ב״ר נתן, ועיין בראב״ן, סי׳ רלט.

24 באשכול, סוף ה׳ יין נסך, באה תשובת ״רבנא יעקב בן רבנא משה״, שכל החכמים, שעסקו בפרשה זו, ייחסוה לר׳ יעקב הנ״ל. ראה רצ״ב אויערבך בהוצ׳ האשכול שלו, ח״ג, עמ׳ 152, הע׳ ב, ובמבואו, שם, ח״א, עמ׳ XIX, סי׳ ט, מספר 27; אברהם אפשטיין במחברתו: ר׳ משה הדרשן מנרבונה, עמ׳ 13; גרוס, גליא יודאיקה, עמ׳ 410; ר״ש אלבק במבוא להוצאת האשכול שלו, עמ׳ ג ועמ׳ פ. בידי מחקר מקיף על תשובה זו, אלא שעדיין צריך הוא לניסוח סופי. ראשי פרקים של מחקר זה הרציתי עליהם בקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות. תמצית ההיסקים של הרצאה זו — ראה להלן, עמ׳ 33. ועיין גם מה שכתבתי להלן עמ׳ 184, סעיף א.

25 צונץ בספרו ZGuL, עמ׳ 50, מייחס את ההבאה שבתוספות חולין מו ע״ב ד״ה ״אלא לא שנא״: ״ורבינו יעקב בר רבי אבין היה מודה״ לר׳ יעקב שלנו, אולם כבר העיר סיגי הוק בבית תלמוד, כרך ד, עמ׳ 31, שהשם המובא שם בתוספות משובש הוא והכוונה היא לראב״ן — ר׳ אליעזר בן נתן. ואמנם יש לציין, שכך פירש באמת הראב״ן, סי׳ רלו. ויש להעיר, שתשובה נוספת משל רבי יעקב בר משה ראיתי לאחרונה במחלקה לצילומי כי״י שליד האוניברסיטה העברית.

26 ערוך, ערך פרקד א׳: ״ר׳ משה בר יעקב בר אבון מן נרבונא״; ושם, ערך דד א׳: ״רבי משה ראש ישיבה בן מרנא יעקב״.

27 עיין ערוך השלם, מבוא, עמ׳ XI.

28 קידושין יא ע״ב ד״ה ״עד שתכנס״ בשם ״הר״ר משה מנר״בונה״, ועיין גם במאמרי על ר׳ משה בר׳ יוסף מגרבונא, הע׳ 86, להלן, עמ׳ 45. השערתו של הוק (בית תלמוד, ח״ד, עמ׳ 32), לייחס את ההבאה בתוספות חולין מז ע״א סד״ה ״היינו רביתייהו״ בשם ״הר״ר משה דפונטייזא״ ה״נזכר בערוך עם הגאונים״ לר׳ משה בר׳ יעקב, אינה נראית.

29 יצויינו כאן, לפ״ש, אלו דברים לתולדותיו: ר׳ יהודה בר׳ משה הדרשן קיבל תורה מרגמ״ה, הרביץ תורה בנרבונה והעמיד תלמידים הרבה. מגדולי תלמידיו היה ר׳ יצחק בן מרון לוי (הוספה לספר הקבלה, נייבואר, סה״ח, ח״א, עמ׳ 83), ולפי דעתו של ש׳ א׳ פוזנגסקי היה אף ר׳ מנחם בר חלבו מתלמידיו (ספר היובל לכב׳ נחום סוקולוב, עמוד 390). היה לו בן, ת״ח חשוב, בשם ״החבר החכם ר׳ יוסף״, שמתואר כ״חסיד״ ושמסר מתורתם של ר׳ יצחק בן מרון לוי (עי׳ ספר היובל לכב׳ גרייץ, עטרת צבי, עמ׳ 34) ושל ״רבינו יצחק בן רבינו בנבנשתי הרב נרבוני״ (שם, עמ׳ 45), ועיין גם להלן, הע׳ 37.

30 על ר׳ יצחק בן מרואן לוי אפרסם, בעה״י, מאמר מיוחד.

מלבד ראשי־ישיבה אלה ידועים גם שמותיהם של כמה חכמים אחרים מנרבונה, שהיו מפורסמים, לעתים, אף יותר מראשי־הישיבה: ר׳ משה הדרשן, ר׳ לוי אחיו, ר׳ יוסף טוב עלם[31] וכנראה גם ר׳ מנחם בר חלבו ובני משפחתו[32]. קשה לקבוע מה היה תפקידם המסויים של חכמים אלה. ידוע, שהם עזבו את נרבונה ונתפרסמו מאד. השערתם של חוקרים שונים, שגם הם היו ראשי־ישיבה בנרבונה, מוטלת בספק. בכל מקום שחכמים אלה נזכרו — והם נזכרו פעמים הרבה — לא מובא שמם בתוספת התואר ראש ישיבת נרבונה[33], ולא עוד אלא עצם העובדא, שהם עזבו את נרבונה, מעידה, שלא שימשו מעולם במשרה החשובה של ראש־ישיבה רשמי של מרכז תורני עתיק וחשוב זה.

כן ידועים שמותיהם של כמה חכמים מבני דורו החשובים של ר׳ יצחק בן מרון לוי, מהם חבריו ומהם תלמידיו: ר׳ אברהם בר׳ יצחק אב״ד, ר׳ אליעזר בר׳ זכרי׳[34], ר׳ דוד בר׳ יוסף[35], ר׳ דוד בר נתן[36], ר׳ יוסף בר׳ יהודה הדרשן[37], ר׳ יצחק בר׳ שמואל[38], ר׳ מאיר בר׳ יוסף[39], ר׳ משה בר׳ יוסף[40], ר׳ משולם בר נתן[41], ר׳ שלמה הישיש[42] ועוד[43].

31 ספר הישר לר״ת, חלק השו״ת, הוצ׳ רוזנטאל, סי׳ מו, אות ד, עמ׳ 89—90.

32 עיין ש׳ א׳ פוזננסקי, ספר היובל לכב׳ נחום סוקולוב, עמ׳ 390 ועמ׳ 389 הע׳ 1; ואולם עיין גם בדבריו שבכה״ע ZfHB, שנה ח, עמ׳ 158—159 וכן במבואו לפירוש ר׳ אליעזר מבלגנצי, ווארשא תרע״ג, עמ׳ XII.

33 אמנם בנוגע לר׳ משה הדרשן יש לציין, שיש שזיהו אותו עם ר׳ משה בר׳ יעקב ראש־ישיבת נרבונה, ועל כן יש שנתוסף לו תואר זה, והוא נקרא ״ר׳ משה הדרשן ראש ישיבה מנרבונא״, אולם זיהוי זה בטעות יסודו.

34 עיין שערי ציון, נייבואר, סה״ח, ח״ב, עמ׳ 238 (הוצ׳ בובר, עמ׳ מד); ר׳ אליעזר היה חבר בבית דינו של ר׳ יצחק בן מרון לוי כמובא בבית הבחירה לפסחים, בילגוריי תרפ״ו, כ״ח סע״ד, וירושלים תשכ״ד, רע״מ קמב; ונוסח הגט, שעליו הוא חתום יחד עם ר׳ משה בר׳ יוסף, הובא ע״י ר״מ המאירי, בית־הבחירה למס׳ גיטין, ירושלים תש״ג, עמ׳ 334, ותל־אביב תשט״ו, עמ׳ 354, ועל ידי ר׳ יעקב בר משה מבניולש (REJ, ט, עמ׳ 55).

35 עיין גרוס, גליא, עמ׳ 412; ח׳ שירמן, תרביץ, שנה ט, עמ׳ 227—229; ועיין גם במאמרי על ר׳ משה בר׳ יוסף מנרבונא, להלן, עמ׳ 34.

36 היה אחד מחברי בית־דינו של ר׳ יצחק בן מרון לוי, כמובא בבית הבחירה לפסחים, שם; ואולי הוא אחיו של ר׳ משולם בר׳ נתן; עי״ל, הע׳ 41.

37 עיין למעלה, הע׳ 29; וכן הובא ע״י ר׳ שמואל אבן ג׳מע בה׳ שחיטה שלו, כפי שכתב כבר שזח״ה בכה״ע הכרמל השבועי, תרכ״ג, עמ׳ 216, ושלא כמשה שטיינשניידר, שחשב, שהמכוון הוא לר׳ יוסף אבן עקנין (JZfWuL, כרך א, עמ׳ 237—239).

38 עיין גרוס, גליא, עמ׳ 416; אלבק, מבוא לאשכול, עמ׳ ט.

39 עיין גרוס, עמ׳ 414; אלבק, שם, עמ׳ ח.

40 על חכם זה עיין במאמרי להלן, עמ׳ 34 ואילך.

41 עיין גרוס, גליא, עמ׳ 352; אלבק, מבוא לראב״ן, עמ׳ X; מבוא לאשכול, עמ׳ ח; אפטוביצר, מבוא לראבי״ה, עמ׳ 387; ועיין גט להלן, עמ׳ 111־112 ובמאמרי הנ״ל, הע׳ 40, עמ׳ 47 ליד הע׳ 111, וכן מש״כ להלן עמ׳ 199, הע׳ 1.

42 עיין גרוס, שם, עמ׳ 419—420; אלבק, מבוא לאשכול, עמ׳ יב.

43 כגון ר׳ יצחק בר׳ בנבנשתי, המובא ע״י ר״ש אבן ג׳מע (עיין JZfWuL, א׳, עמ׳ 237—238; סה״י לכב׳ גריץ, עמ׳ 45; ואולי גם ההבאות, שם, עמ׳ 37 ועמ׳ 38, שייכות לו) וכגון ר׳ חזקיה בר אברהם ור׳ דוד בר יהודה (עיין גרוס, גליא, עמ׳ 416).

מלבד החכמים הידועים הללו היו בנרבונה בוודאי עוד חכמים הרבה, ששמותיהם לא הגיעו אלינו. ומתקבלת מאד דעתו של ר״ש אלבק[44], שהבין את דברי ר״מ המאירי בהקדמתו למסכת אבות ״ועוד כמה וכמה לאלפים״״ כמכוונים גם לתקופה הקדומה.

נרבונה היתה אפוא, כפי שמעיד בנימין מטודילה, ״עיר קדומה לתורה״[45]. והעובדא, שעוד זמן רב לאחר שלוניל כבר תפסה את מקומה של נרבונה בתורה, אומר יליד לוניל, ר׳ אברהם בן נתן הירחי, על נרבונה: ״העיר הקדושה הגדולה לאלי״ם, יכוננה עליון על כל גבוהים, אמן״[46], מעידה על רמתה התורנית הגבוהה של נרבונה בתקופה קדומה.

ג. לוניל ואיי־תורה אחרים בפרובנס

אולם אין ספק, שאם כי נרבונה היתה העיר הקדומה לתורה בפרובנס, היא לא היתה היחידה, שבה היו מפכים חיי־תורה. ישנן ידיעות גם על מקום תורה אחר — ארלדי[46א], אחת הקהלות העתיקות ביותר של פרובנס, שלפי האגדה היא אחת משלש הערים, שבה נתיישבו יהודים לאחר החורבן[47] ושבמאה העשירית היתה קהלה רבת אוכלוסין[48]. במקומות שונים נתפרסמו שאלותיהם של חכמי עיר זו ואף של בית־דינה לחכמי לוקא (איטליא), ר׳ קלונימוס ור׳ משולם בנו[49]. ידועים גם שמותיהם של שנים מחכמי ארלדי, ר׳ משה, שהיה בין אלה, שעמדו בקשר של שאלות ותשובות עם איטליא[50] ורבי יהודה בר׳ משה מארלדי, שייתכן שהוא בנו של ר׳ משה מארלדי[51]. השאלות מעידות על ידיעה מעמיקה בהלכה; ועצם העובדא, שחכמי ארלדי פנו לאיטליא ולא לנרבונה, מורה, שחכמי ארלדי ראו את עצמם כשוי־דרגה עם זקני נרבונה, כלומר, גם ארלדי היתה מקום תורה חשוב.

אולם מלבד ארלדי היו עוד מקומות תורה בפרובנס. מרכז תורני כה חשוב כנרבונה מחייב מציאות איים תורניים סביבו. רמז לכך, שגם לוניל היתה מקום תורה, אפשר לראות בעובדא, שבתקופתו של ר׳ יצחק בן מרון לוי כבר נמצאו בה חכמים מפורסמים, כר׳ משולם בר יעקב[52] ור׳ שמואל בר משה[53].

44 במבוא לאשכול, עמ׳ ד.

45 מסעות ר׳ בנימין, הוצ׳ אדלר, לונדון תרס״ז, עמ׳ ג.

46 ספר המנהיג, ה׳ פסח, סימן פב, ברלין תרט״ו, פו ע״א; מהדורת ד״ר י׳ רפאל, ירושלים תשל״ח, ח״ב, עמ׳ תצב.

46א Arles = .

47 עיין למעלה, עמ׳ 1 הע׳ 1.

48 גנזי שכטר, כרך ב, סע״מ 271; ועיין במאמרו הגדול של גרוס על תולדות היהודים בארליס במונטסריפט, שנה 27, עמ׳ 61 ואילך.

49 עיין גרוס, גליא, עמ׳ 79; גינצבורג, גנזי שכטר, עמ׳ 204; וי׳ נ׳ אפשטיין, JJLG, שנה ט, עמ׳ 227.

50 עיין גרוס, שם, סי׳ 1.

51 שם, סי׳ 2.

52 עיין להלן, עמ׳ 20.

53 עיין להלן, שם.

ובוודאי היו גם מקומות אחרים בפרובנס, שבהם עסקו בתורה ושגרבונה שימשה להם מרכז[54]. וכן היא עדותו של ר׳ יהודה אבן תיבון, שישב במאה השתים־עשרה בלוניל[55]. בהקדמתו לתרגומו של ספר חובות־הלבבות, בתארו את מצבה התרבותי של יהדות פרובנס, הוא כותב, ש״היו בהם חכמים גדולים בחכמת התורה והתלמוד מימים קדמונים״, ו״ימים קדמונים״ בפיו של ר׳ יהודה אבן תיבון פירושם דורות הרבה לפני ר׳ משולם בר יעקב מלוניל ור׳ יצחק בן מרון לוי מגרבונה[56].

ד. דרכי התורה של חכמי פרובנס — דרכי התורה של חכמי צרפת ואשכנז

דרכי התורה של חכמי פרובנס היו דומות לאלה של חכמי צרפת ואשכנז ושונות בהחלט משבילי התורה והחכמה של חכמי ספרד.

לאחר שנצטרפה פרובנס בימי הקארולינגים למלכות הפרנקים הנצרית ונפרדה ע״י כך מספרד המושלימית, נפסק, כנראה, כל קשר רוחני בין יהודי שתי הארצות הללו. במשך דורות הרבה, עד ימיו של ר׳ יוסף אבן מיגש ור׳ יצחק בן מרואן לוי, אין למצוא כל רמז ליחסים תרבותיים כל שהם בין חכמי פרובנס לבין חכמי ספרד[57].

לעומת זה ישנן עדויות בולטות על קשרי־תורה הדוקים בין חכמי פרובנס לבין חכמי איטליא, צרפת ואשכנז. כבר הזכרנו למעלה את חליפת השו״ת שבין חכמי ארלדי לבין חכמי לוקא[58]. אף חכמי גרבונה פנו בשאלה ללוקא[59]. ר׳ נתן בר׳ יחיאל הרומי היה תלמידה של ישיבת גרבונה[60]. כן אפשר, שנשיאי גרבונה וחכמי לוקא היו בני משפחה

54 בהוספה לס׳ הקבלה, נייבואר, סה״ח, ח״א, עמ׳ 84, מוזכרים מלבד חכמי התלמוד שבגרבונה גם אלה של לוניל וההר = מונטפליר, וכן מסופר שם, שכל אלה ראו את מוריהם בראשי הישיבה של גרבונה: ״וכל אלה הרבנים (הכוונה לראשי ישיבת גרבונה, שנזכרו קודם לכן) העמידו תלמידים הרבה ומימיהם שתו חכמי התלמוד מגרבונה וההר ולוניל״; ומשם באו הדברים בצורה מקוטעת גם ביוחסין, עמ׳ 85 א׳. ר׳ מנחם המאירי משוה את קרקשונה לגרבונה: ״הרבה מנהגים היו בידינו בירושה מאבותינו ורבותינו נ״ע בקרקשונה ובגרבונה״; וגם הוא מספר על תלות שאר קהלות פרובנס בהנ״ל: ״וכן היו המנהגים ההם כלם או רובם ביד חכמי העיר בדרש וגדולי ההר ורב גבול ארץ פרובינציה״ (מגן אבות, הוצ׳ יצחק לאסט, לונדון תרס״ט, עמ׳ יא). ועי׳ מש״כ, למשל, על ר׳ אבא מארי אביו של בעל העיטור, להלן עמ׳ 200.

55 עיין גרוס, גליא, עמ׳ 282.

56 עיין שם בדברי רי״ן תיבון בהקדמתו לתרגומו של ס׳ חו״ה.

57 עי׳ ש׳ אסף: ״חליפת שאלות ותשובות בין ספרד ובין צרפת ואשכנז״, תרביץ, ש״ח, עמ׳ 162 ואילך. ההוכחות להעדר קשר בין ספרד לארצות אלו עד תקופת הרי״ף כוחן יפה גם־לגבי הקשר בין ספרד לפרובנס. בנוגע לפרובנס אפשר להוסיף עוד ראיות, כגון העובדא, שר׳ מנחם בר חלבו, בן דורו של ר׳ יצחק בן מרון לוי, שפירש חלקים הגונים מכתבי־הקודש מתוך רצון והתאמצות לפרשם על־פי הפשט, לא הכיר, כנראה, את ספרי מנחם ודונש בכלל, ואין אצלו מן הפרשנות הדקדוקית; ועיין מ׳ צ׳ סגל, פרשנות המקרא, ירושלים תש״ד, עמ׳ ס. על קשרי־התורה הראשונים בין יהדות ספרד ובין יהדות פרובנס עיין להלן, עמ׳ 18—19.

58 עיין למעלה, עמ׳ הקודם והע׳ 49.

59 גרוס, מונטסשריפט, 27, עמ׳ 251 והע׳ 5.

60 ערוך השלם, מבוא, עמ׳ XI.

אחת[61]. באחד ממכתביו לר׳ משולם מספר רבנו תם, שחכמי גרבונה שימשו לפני רגמ״ה: ״ורבינו גרשום מאור עיני הגולה וחכמי גרבונא וספרד שמשו לפניו כאשר יש מהם שאלות ותשובות בידי״[62]. מכאן יש ללמוד, שקשריהם של חכמי גרבונה הגיעו עד מגנצה — אשכנז[63]. אחד מחכמי גרבונה, ששימש לפני רגמ״ה, הוא, כפי עדותם של בעל ה״הוספה״ לספר סדר הקבלה ובעקבותיו בעל ספר היוחסין, ר׳ יהודה בר׳ משה, ראש ישיבת גרבונה[64]. ואחד מחכמי ארלדי, אף הוא שמו ר׳ יהודה בר׳ משה, התיישב במגנצה[65]. במכתב הנ״ל לר׳ משולם מספר ר״ת על כמה מחכמי גרבונה, ששימשו מורי־הוראה לחכמי צרפת: ר׳ משה הדרשן, ר׳ לוי אחיו ור׳ יוסף טוב־עלם[66]; ובמכתב אחר לבני עירו של ר׳ משולם זה הוא מדבר על ״בני גרבונא״ הנמצאים בסביבתו[67]. גם העובדא, שרש״י הכיר את תשובותיהם של חכמי לוקא־איטליא לחכמי פרובנס[68] ושהוא מרבה להשתמש בלועזים פרובנסיים[69], מעידה על הקשר החי, שהיה קיים בין פרובנס לצרפת בתקופה שלפני רש״י. אף ר׳ מנחם בר חלבו ובן אחיו ר׳ יוסף קרא, שגר בטרויש, מוצאם, כנראה, מגרבונה[70].

מסיבה זו היתה דרך התפתחותה של יהדות פרובנס שונה מזו של יהדות ספרד: בעוד שבספרד הצטמצמו החיים הרוחניים באותה התקופה בעיקר בחכמות חיצוניות ואף התעסקותם המועטת של חכמי ספרד בתורה היתה על דרך המחשבה המדעית[71], הרי חיי

61 עיין למעלה, הע׳ 2; תצויין כאן העובדא, שאותם השמות מופיעים וחוזרים בשתי המשפחות הללו.

62 ספר הישר, חלק השו״ת, הוצ׳ רוזנטאל, עמ׳ 90, סי׳ מו, אות ד. פרופ׳ אסף מניח, שהסיפא של הקטע הנ״ל מכוון לחליפת מכתבים בין חכמי גרבונה ובין רגמ״ה (תרביץ, שנה ח, עמ׳ 162). ונדמה, שתשובה אחת של תלמידו המובהק של רגמ״ה, ר׳ יהודה הכהן ממגנצה, לחכמי גרבונה נמצאת בשמ״ק למס׳ ב״מ י ע״א. ועיין במאמרי על ר׳ משה בר׳ יוסף מגרבונא, להלן, עמ׳ 50 ושם, הע׳ 140 ועיין גם ראב״ן, רס״י קטו, והערת ר״ש אלבק, שם.

63 עיין נספח ב, לבירור דברי ר״ת אלה.

64 נייבואר, סה״ח, ח״א, עמ׳ 83; יוחסין, עמ׳ 84 ב.

65 ״המיושבים במיינצא ר׳ יהודה בר׳ משה מארלדי...״ עיין מעשה הגאונים, עמ׳ 55, ועיין בשבה״ל, ח״ב, הוצ׳ חסידה, עמ׳ 114. גרוס במונטסשריפט, 27, עמ׳ 253 והע׳ 2, וכן בגליא יודאיקה, עמ׳ 79, הבין: המיושבים בדעתם, וכבר העיר א׳ אפשטיין, מונטסשריפט, 41, עמ׳ 465—466, שהכוונה למתיישבים.

66 ספר הישר לר״ת, חלק השו״ת, הוצ׳ רוזנטאל, עמ׳ 89—90.

67 שם, עמ׳ 84.

68 עי׳ פרופ׳ י׳ נ׳ אפשטיין, JJLG, IX, עמ׳ 228.

69 צונץ, ZfdWdJ, עמ׳ 328.

70 עיין למעלה, הע׳ 32.

71 תיאורה של צמיחת החכמה בספרד קשור אצל כל כותבי דברי ימי התרבות הישראלית בארץ זו בחסדאי אבן שפרוט. כך ר׳ אברהם אבן דאוד בספר הקבלה שלו, כך ר׳ משה אבן עזרא בספרו אלמחצ׳רה ואלמד׳כרה, וכך ר׳ יהודה אלחריזי, שכולם היו מחכמי ספרד. בייחוד נאמנה עלינו עדותו של ההיסטוריון הספרדי ר׳ אברהם אבן דאוד על מצבם התורני הירוד של יהודי ספרד בתקופתו של ר׳ חסדאי אבן שפרוט. ועצם העובדא, שהאגדה תולה את יסוד התורה

התורה של חכמי פרובנס היו מרוכזים סביב מדרש התורה וקביעת ההלכה. וכן מספר ר׳ יהודה אבן תיבון: ״גם בארצות אדום (במקרה זה, שעליו מדבר רי״ן תבון, קרי: פרובנס) היתה פלטה לשאר עמנו, היו בהם חכמים גדולים בחכמת התורה והתלמוד מימים קדמונים, אך לא היו מתעסקים בחכמות אחרות מפני שהיתה תורתם אומנותם ומפני שלא היו ספרי חכמות אחרות נמצאות אצלם, עד שנקבעה בתוכם המנורה הטהורה נר מצוה ותורה הרב הגדול החסיד הקדוש רבנא משולם גר״ו בן החכם הישיש רבי יעקב ז״ל אשר... ויכסוף לספרי החכמות אשר חברו הגאונים וכפי יכלתו קבץ ורבץ והעתיק בין מחכמות התורה וחכמת הלשון וחכמת האמונה וספרי המליצות וחבורי המוסר ומשלי החכמים... ועוד יד גבורתו נטויה לקבץ ולרבץ״ [72]. ור׳ אברהם אבן דאוד אף הוא מעיד על חכמי נרבונה, ״שהאירו את התורה בחומש, במקרא, במשנה, בתלמוד ירושלמי״ [73].

אולם ההבדל בין חכמי פרובנס לבין חכמי ספרד היה לא רק בנושאי למודם. גם בדרכי התורה עצמה היו שונים.

חכמי ספרד, שלימוד התורה היה רק אחד מן השטחים של חיי־הרוח שלהם, ולאו דווקא הפורה ביותר, עסקו רק באותם הסדרים, הסוגיות והעניינים, שחיי יום יום קשורים בהם, ובהיותם במשך מאות בשנים בקשר חי עם בבל התרגלו לראות בגאוניה את הסמכות הגבוהה ביותר, ובכל דבר קטן וגדול היו פונים מיד לגאונים, שלדבריהם התייחסו כלדברי התורה עצמה. והואיל וגאוני בבל ראו רק בתלמוד הבבלי את המקור העיקרי של ההלכה, קבעו גם חכמי ספרד את הלכות חייהם לפי התלמוד הבבלי עפ״י דברי הגאונים בלבד.

בספרד והרמת קרנה בבואם של שני שבויים בני חו״ל — ר׳ משה בן חנוך ובנו ר׳ חנוך — מעידה על הרמה הבלתי גבוהה של חיי התורה בתקופה ההיא. גם לאחר בואם של שני החכמים הללו לא קמו בספרד גדולי תורה מרובים. ספר השטרות, שגילה פרופ׳ אסף ושנתחבר בשנת תשפ״א בלוסינה, הקהלה הגדולה והעתיקה ביותר של גלות ישראל אשר בספרד, שהיתה עיר שכולה יהודים, גם הוא אינו בעל ערך רב, הן מצד תכנו המשפטי והן מצדו הספרותי (עי׳ ש׳ אסף, ציון, שנה ו, עמ׳ 33—34). החכמים המועטים, שקמו ליהדות ספרד עם הפריחה התרבותית, שבאה להם הודות לפעולותיו של חסדאי אבן שפרוט, מנחם בן סרוק ותלמידיו וכן תלמידי דונש, עסקו בשירה ובחכמה ולא בתורה, וגם עסקם זה לא עמד על רמה גבוהה ביותר (עיין דוד ילין, כתבים נבחרים, כרך ב, ירושלים, תרצ״ט, עמ׳ 216—221). רק עם הופעתו של ר׳ שמואל הנגיד בא השינוי היסודי והוא הוא ששימש מפנה בפריחת התורה והחכמה בספרד. אולם גם החכמים, שקמו ליהודי ספרד בדורו, עסקו יותר במדע מאשר בתורה, ואפילו חכמי התורה המועטים מזמן ר׳ משה בן חנוך ועד ר׳ שמואל הנגיד כר׳ יוסף בן אביתור, תלמידו המובהק של ר׳ משה בן חנוך וגם ר׳ שמואל הנגיד עצמו, הראשון שחיבר ספר בהלכה, ״הלכתא גברוותא״, יותר משעסקו בתורה עסקו בשירה ובחכמה, ואף תלמודם היה יותר מדע התורה מאשר תורה ממש (ר׳ יוסף אבן אביתור — תרגום המשנה לערבית, ר׳ שמואל הנגיד — מבוא התלמוד). גם בדור שלאחר ר׳ שמואל הנגיד לא כבשה לה התורה עמדת מרכז בחיי היהדות הספרדית. מספר המשוררים והפילוסופים היה עדיין הרבה יותר גדול ממספר חכמי התורה.

72 הקדמת רי״ן תיבון לתרגומו של ס׳ תורת חובות הלבבות.

73 ס׳ הקבלה, נייבואר, סה״ח, ח״א, עמ׳ 78; מהדורת ג״ד כהן, סע״מ 66 ועיי״ש בחלק שבאנגלית. עמ׳ 89, הע׳ 478; ומשם בס׳ היוחסין, ד״ל, עמ׳ 214. ועי׳ מש״כ להלן, עמ׳ 18.

גם מנהגי חייהם היו מתוך כך מסודרים עפ״י הליכותיהן של ישיבות בבל. מתוך כפיפות מחשבתית זו לא התפתח בספרד גם הפלפול התלמודי [74].

לא כן חכמי פרובנס. הם, שלא עסקו בחכמות היצוניות, ראו את כל עולמם בידיעת התורה והתלמוד וכל זמנם ולבם היו נתונים להעמיק חקר בחכמת התורה לכל סוגיה. אגדה והלכה, מדרש ותלמוד היו נושאי למודם. והואיל והם לא למדו תלמוד לשם קביעת הלכה בלבד, לכן העמיקו בדיני זבחים ומנחות לא פחות מאשר בדיני שבת ונזיקין [75]. הם עסקו גם בתלמוד ירושלמי. על יחסם המיוחד של חכמי פרובנס לירושלמי עמד פרופ׳ לוי גינצבורג במבואו לפירושים והידושים לירושלמי שפירסם לא מזמן, אולם תלותם של חכמי פרובנס בירושלמי היתה גדולה הרבה יותר מששיער גינצבורג. שניות המקורות קבעה, בהרבה, גם את התפתחות דרכי התורה וההלכה. מתוך התעמקותם בשניהם ובעקב גילוי הסתירות שביניהם התפתחו אצלם הפלפול והבטחון העצמי לקבוע הלכה. מכאן גם התקיפות לגרוס גירסות והעדר כל כפיפות לדעתם של גאוני בבל. אמנם גם הם היו אוספים תשובות הגאונים וספריהם וראו בהם מקור להלכה, אבל לא את המקור המכריע, ולעתים, במקרים שדעותיהם של גאוני בבל לא נראו לחכמי פרובנס, לא פקפקו מלהלוק עליהם ולפסוק כחוות דעתם הם. על כן הופיעו בפרובנס גם מנהגים חדשים וקבלות ומסורות אחרות, שלעתים היו כמין תערובת של מסורות בבל וא״י [76].

חכמי פרובנס הגדילו לעשות בבירור גירסות ובפסק הלכה. כמו־כן הגדילו חכמי פרובנס לעשות בשטח מדרש התורה ופירושה. הם יצרו מדרשים חדשים ועיבדו מדרשים ישנים. הם היו הממשיכים המובהקים של מסורת חכמי המדרש, שיכללוה והביאוה לפריחה

74 עיין למעלה, הע׳ 71 ולהלן הע׳ 75; ועיין גם להלן, עמ׳ 21 והע׳ 159.

75 אפיינית למצב זה היא העובדא, שהתעודה הקדומה ביותר ע״ד יחסים תורניים בין חכמי פרובנס וחכמי ספרד היא מכתבו של רי״ן מיגש, ראש ישיבת לוסינה, לחכמי נרבונה, בבקשה ע״ד פירוש לסדר קדשים, עיין להלן, עמ׳ 18.

76 עי׳ לוי גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, חלק ראשון, נויארק תש״א, מבוא, עמ׳ קט—קי. יש להוסיף ע״ד יחסו של העטור לירושלמי, שמסיבה זו יש שהוא — המלא הערצה כלפי הרי״ף וקודמיו, כפי שמעידים ספריו המלאים מספרות הגאונים ומתורתו של הרי״ף, וכשהוא צריך לדון בו, הוא מתנצל ״ואני איני כדאי להלוק עליו אלא כתלמיד היושב לפני רבו דאמר מלתא קמיה דרביה״ (מאה שערים לרי״ף, יבמות, סס״י י) — מכריע ״וכיון דלא איפסיק הלכתא בגמרא דילן ובירושלמי חזינן דפסקי... אירושלמי סמכינן ולא סמכינן אסברא ו א י ן ל ך ג א ו ן ו י ש י ב ה ג ד ו ל מ מ נ ו״ (שם, כתובות, סי׳ יט). ואף הראב״ד, ההולך אחרי הרי״ף בעינים עצומות (עיין ת״ד, סי׳ רלח, ועיין גם להלן, עמ׳ 23 והע׳ 169), חולק עליו בעקבות המסקנא ההלכתית, שנובעת מתוך הירושלמי, ואופיים דבריו בת״ד, סי׳ רכז: ״ואני ברחמי שמים נתבררו אצלנו הדברים מן התוספתא ומן הירושלמי ומקצתן מן הגמ׳ ״. ואף בשעה שהוא משיג על הרמב״ם בחריפות יתרה, הוא משבחו, ש״מלאכה גדולה עשה באסיפתו דברי הגמ׳ והירושלמי והתוספתא״ (ה׳ כלאים, פ״ר, ה״ב). ויש להעיר, שהעמקת הרמב״ן בדברי הירושלמי, שעליה דן גינצבורג (שם, עמ׳ קט), באה בוודאי גם בהשפעת רבו הפרובנסי, ר׳ נתן בר׳ מאיר. וע׳ גם בסוף מאמרי על ר׳ משה בר׳ יוסף מנרבונה, להלן, עמ׳ 52, הע׳ 146.

גדולה. במשך דורות ינקה ספרות המדרש באירופה ממעיינות הדרשנות הפרובנסית[77]. והרמה הגבוהה בכל שטחי התורה, שאליה הגיעו חכמי־פרובנס, הביאה אותם לידי כך, שלא רק שלא היו תלויים, כמו יהודי ספרד, במרכז הבבלי, אלא הם בעצמם שימשו במשך הזמן מרכז, שהורה את הדרך ליהודי שאר התפוצות[78].

ה. השפעתם של חכמי פרובנס

ממרחקים היו באים לשאוב תורה מפיהם. אף ר׳ נתן בר׳ יחיאל מרומא מצא לנכון לשמש לפני חכמי נרבונה[79], ואף מאשכנז ומצרפת היו פונים בשאלות לחכמי נרבונה[80]; וכמעט כל אחד מחכמי נרבונה, שיצא לצרפת, נתקבל בכבוד גדול. באחד ממכתביו של רבנו תם הוא מזכיר שלושה מחכמי נרבונה, שמילאו תפקידי הוראה חשובים בצרפת: ר׳ משה הדרשן, רבי לוי אחיו ור׳ יוסף טוב־עלם, כפי שנזכר כבר למעלה[81]. ואף ר׳ משולם בר׳ נתן, שאליו מופנה מכתב זה, תפס עמדה חשובה בצרפת[82].

ההערצה הגדולה, שבה מזכירים ר׳ נתן בר׳ יחיאל מאיטליא, רש״י ורשב״ם הצרפתים, ר׳ נתן בר מכיר וראב״ן באשכנז, ור׳ שמואל אבן ג׳מע באפריקה את חכמי נרבונה ופרובנס, מעידה על מעמדם וערכם בעיני יהדות צרפת־אשכנז, איטליא ואף אפריקה הצפונית. ולא רק אישים בודדים, כר׳ משה הדרשן ובני משפחתו, ר׳ יוסף טוב־עלם, ר׳ יצחק בן מרואן לוי ור׳ יצחק בר׳ שמואל, ואף ר׳ מנחם בר׳ חלבו ובני משפחתו, נזכרים ע״י חכמי ישראל שבשאר התפוצות מאשכנז ועד אפריקה[83]; אלא גם הרבה מ״חכמי נרבונה״ האלמונים ומתורתם יש למצוא בתורתם שלהם. ר׳ שמואל אבן ג׳מע מאפריקה רואה בחכמי נרבונה ״יסודי עולם״ ומביא מדבריהם ופירושיהם, קבלותיהם ומנהגיהם[84]. פה ושם יש למצוא בדברי פרשנים שונים מצרפת ואשכנז הערות כגון: ״ושוב שמעתי שכן מפרשים

77 עיין בדברי פרופ׳ ח׳ אלבק במבוא לבראשית רבתי, ירושלים ת״ש.

78 אמנם, כפי שנאמר למעלה, עמ׳ 7 ועמ׳ 8 חכמי ארלדי ואף חכמי נרבונה פנו בשאלות לר׳ קלונימוס ור׳ משולם מלוקא, וכן שימשו מחכמי נרבונה לפני רגמ״ה; אולם אין להסיק מכאן, שאפילו באותה תקופה קדומה היתה נרבונה נזקקת ללוקא ומגנצה כמרכזי תורה. קרוב יותר, שאישיותם הדגולה של החכמים הנ״ל בלבד (ולא מציאות מרכז תורני יותר חשוב במקומות הנ״ל) הביאה את חכמי פרובנס לא לסמוך על דעת עצמם ולרצות לשמוע עצה ותורה מפיהם.

79 עיין בערוך השלם, כרך א, מבוא, עמ׳ XI.

80 השו״ת שבידינו מצרפת ואשכנז הן מאוחרות — מזמנו של ר״ת, עיין ספר הישר, חלק השו״ת, הוצ׳ רוזנטאל, עמ׳ 101, ור״ש אלבק, מבוא לראב״ן, עמ׳ X, ועוד. אולם יש להניח, שחכמי נרבונה נשאלו גם בתקופה קדומה יותר.

81 עי׳ למעלה, עמ׳ 6 והע׳ 31.

82 עי׳ להלן, עמוד 14.

83 עי׳ אברהם אפשטיין, ר׳ משה הדרשן מנרבונה, ווינה תרנ״א; ר״א אפטוביצר, מבוא לראבי״ה, עמ׳ 352—353, על ר׳ יוסף טוב עלם; ועיין גם למעלה, הע׳ 30, 37—38; וכן ש׳ א׳ פוזנסקי בסה״י לכב׳ סוקולוב, עמ׳ 389 ואילך.

84 עי׳ JZfWuL, כרך א, עמ׳ 238.

בנרבונא״[85], ״ושמעתי בנרבונא״[86]. והלועזים הפרובנסיים המובאים ברש״י, כאמור למעלה[87], מעידים אף הם על המקור שממנו שאבם. דבר תורתם הכריע, במשך דורות הרבה, במחלוקת בין חכמי התפוצות הנ״ל. פעמים הרבה מכריעים בעלי התוספות את ההלכה בהתחשב עם דעתם של ״זקני נרבונה״[88], ״גדולי נרבונה״[89], ״חכמי נרבונה״[90], ״בני נרבונה״[91]. אפילו ״מנהגי נרבונא וארלדי״ קבעו הלכה[92].

השפעתם היתה כל כך גדולה, שבשעה שנתעוררה שאלה בקשר עם מנהג מסויים, שנהגו בו יהודי מגנצה, עירו של הרגמ״ה, כתב ר׳ נתן בר׳ מכיר, שאין לאסור מנהג זה, הואיל ולא מחו נגדו שלושה חכמים ידועים ובתוכם ה״מתיישב״ ר׳ יהודה בר׳ משה מארלדי שבפרובנס[93].

יש להניח, שהשפעת פרובנס על צרפת ואשכנז היתה הרבה יותר גדולה משעלה לקבוע

85 רשב״ם בפי׳ לתורה, שמות כה, לג.

86 המיוחס לרש״י לדהי״א כ, א.

87 עי׳ למעלה, עמ׳ 9 והע׳ 69.

88 עי׳ בראב״ן, סי׳ קיו, ״זקני קציני נרבונה״, ועיין למעלה, עמ׳ 4 ולהלן, עמ׳ 24.

89 ב״ב צו, ב תוד״ה ״עד״; ועיין להלן, הע׳ 91.

90 סה״י, עמ׳ 90; ראב״ן, סי׳ ריד; ראבי״ה, כרך א, עמ׳ 196, וע״ש, הע׳ 1—2; ובייחוד אצל חכמי פרובנס.

91 סה״י, עמ׳ 84; קידושין גב, א תוד״ה ״ביע״ל קג״ם״, וכן מובא בשם ״בני נרבונה״ בשבת עו, ב תוד״ה ״כדי״ ובמס׳ עירובין כט, ב ד״ה ״כדי״ מש״כ בב״ב בשם ״גדולי נרבונה״ כנ״ל, הע׳ 89. ובקטע מתוספות כ״י, שנתפרסם בכה״ע ZfHB, שנה כב, עמ׳ 27 ואילך, מובא פירוש זה בשם ״רבי׳ משולם מנרבונא״; ועיין להלן, הע׳ 102 ו־103.

92 מנהגי פרובנס ובייחוד של הקהלות העתיקות ביותר כמו נרבונה, ארלדי וקרקשונה היו קדושים לא רק בעיני חכמי פרובנס המביאים אותם בכל עת (עיין עטור, ח״א, ד״ל, ז ע״א ועוד) ואף חכמי פרובנס המושפעים ביותר מחכמי ספרד כראב״י אב״ד וראב״ד שמרו על מנהגים אלה, (עיין, למשל, ספרן של ראשונים, עמ׳ 7—8; תמים דעים, סי׳ ג; ועיין גם ס׳ בעלי־אסופות, דין טרפה, סי׳ א׳, רד״ה ״וריאה״, להלן, עמ׳ 26 ליד הע׳ 194 והערה סה, להלן עמ׳ 131; ומה שנוגע למש״כ בסש״ר עמ׳ 7: ״וכן דגין וכן מנהג בנרבונא ובריש״ — עיין שם בהע׳ 6, שפרופ׳ אסף מציע לחקן אולי ״ובפריש״ במקום ״ובריש״, ולפי דעתו של פרופ׳ י״ב אפשטיין הכוונה לעיר Reims. ואולי מותר להציע תיקון אחר ובמקום ובריש לקרוא: ו ב ד ר ש, וע״ש עמ׳ 8 והע׳ 2; והשוה לזה גם את דברי ר״מ המאירי במגן־אבות, עמ׳ יא, שם נאמר על מנהגי נרבונה שהיו ״ביד חכמי העיר בדרש״. וטעות זו, ״בריש״ במקום ״בדרש״, רגילה וגם מובנת בכתב־יד.) וגם יצרו ספרות שלמה לשם שמירתם (כגון ס׳ מגן אבות לר׳ מנחם המאירי, שיצא לאור בלונדון, תרס״ט), אלא גם בעיניהם של חכמי אשכנז וצרפת הראשונים היתה חשיבות למנהגיהם של זקני נרבונה ופרובינצא (עי׳ ראב״ן, סי׳ קטז; מה״וו, עמ׳ 386; ועוד). יש להעיר, שלא רק חכמי צרפת ואשכנז, שדרכי תורתם וקבלותיהם היו דומות לאלה של חכמי פרובנס, התחשבו במנהגי פרובנס, אלא גם בני קאטאלוניא, שהיו אמונים עלי מנהגי ספרד, קיבלו עליהם, לאחר שהכירום, כמה ממנהגי פרובנס (עיין, למשל, מגן אבות, עמ׳ יד); ואף הרמב״ן, שהוא ותלמידיו שמרו על מסורות ספרדיות וערערו הרבה — מתוך רצון זה — על קבלותיהם של חכמי פרובנס (עיין שם), התייחס בכבוד רב לא רק לתורתם ממש של חכמי פרובנס, אלא גם למנהגיהם שלהם כתורה, וכן מצאנו, שהעידו, ״כי הסנדל שהיו נוהגין בנרבונא הובא לפני הרמב״ן לצורך חליצה״ (ארחות־חיים, ח״ב, עמ׳ 181).

93 עי׳ למעלה, הע׳ 65.

בעקבות הראשונים הנזכרים, והרבה השפעות, שייחסון חוקרים שונים לקבוץ היהודי שבאיטליא — מקורן בזה שבפרובנס. ואפילו מחליפת מכתבים שבין רבנו תם ור׳ משולם הנרבוני, שבה מופיע רבנו תם כמוכיח התולה את השפעתו של ר׳ משולם ב״ענותנותו של רבנו שמואל וחכמי צרפת״ [94] ו״חלישות של חכמי צרפת וענוותנותם״ [95], יש לעמוד על השפעתם הכבירה של חכמי נרבונה ור׳ משולם כבן נרבונה על חכמי צרפת. כל מכתביו של רבנו תם אל ר׳ משולם ואל בני מֶלון, שבה מילא ר׳ משולם תפקיד מורה הוראה, מעידים, כי סיבת השפעתו של ר׳ משולם, שלה חושש רבנו תם, אינה בענוותנותם של חכמי צרפת בלבד, אלא גם — ובעיקר — בגדולתם של חכמי נרבונה. הן רבנו תם עצמו, בהשתדלו להוכיח צדקת טענותיו נגד ר׳ משולם, מסתייע בגאוני נרבונה, החשובים בעיניו כגאוני בבל בשעתם [96], ובחכמי נרבונה המאוחרים [97]. מן המכתבים הללו יש ללמוד עד כמה היתה בעיני רבנו תם השיבות לגירסתם [98], ועד כמה היה גם ר׳ משולם חשוב בעיניו [99]. ואף שבשעת רתיחת הפולמוס היה רבנו תם מרשה לעצמו להשתמש בביטויים חריפים נגד רבי משולם [100], בכל זאת, בשעה שמדבר עליו בפני אחרים, הוא מכנהו בביטוי ״פה קדוש״ [101]. ומעניין לציין, שלמרות שרבנו תם דחה בחריפות כזאת את דברי ר׳ משולם, היה להם הד גדול בספרות הרבנית והרבה מדבריו נתקבלו ע״י הראשונים, ובמשך דורות הזכירו חכמי צרפת ואשכנז את דברי ר׳ משולם אלה מתוך הערצה ויראת־כבוד [102].

גם חכמי פרובנס עצמם הכירו את ערכם וחשיבותם ומתוך הרגשת עליונות ידועה היו מזכירים את חכמי צרפת, ״הצרפתים״, כפי שהם היו מכנים אותם [103].

ברור אפוא, שדברי ר׳ בנימין מטודילה על נרבונה כ״עיר קדומה לתורה וממנה תצא

94 ספר הישר לר״ת, חלק השו״ת, הוצ׳ רוזנטאל, עמ׳ 87, סי׳ מו, אות ב, ועיין למעלה, עמ׳ 12.
95 סה״י, עמ׳ 89, סי׳ מו, אות ד.
96 שם, עמ׳ 88, מ״ו ד; ועיין למעלה, עמ׳ 2.
97 סה״י, עמ׳ 84, מ״ה, ה; 88, מ״ו, ד; 90, מ״ו, ד.
98 שם, עמ׳ 78, מ״ד, ד.
99 שם, עמ׳ 88, מ״ו, ד.
100 עי׳ שם, עמ׳ 75, מ״ד, א, ועוד.
101 שם, עמ׳ 84, מ״ה, ה.
102 עי׳ ר״ש אלבק, מבוא לראב״ן, עמ׳ X, הע׳ ב; ועיין למעלה הע׳ 91.
103 עי׳ למשל, תמים דעים, סי׳ יג, סי׳ רמ, ועוד; ויצויינו כאן רק דברי ר״מ המאירי, שכותב (ביצה ו ע״ב, דפ׳ ברלין דף יב, ע״ב־ע״ג): ״מה שנהגו בצרפת על פי רבניהם שאין מתעסקין אף בי״ט שני . . . ועושין את עצמן עמי ארץ מק״ו של בני בשכר כלומר אם על בני בשכר נאמר שאינן בני תורה האיך נאמר אנחנו בעצמנו שאנו (כצ״ל ת׳ שאינו) בני תורה ענוה זו אין לנו חלק בה . . .״. גם דברים אלה מעידים על תקיפותם של בני פרובנס כלפי חכמי צרפת. ואף שהדברים נאמרו על־ידי ר״מ המאירי, יש לייחס אותם לתקופה קדומה יותר, תקופת ר״ת. קשה להעלות על הדעת, שר״מ המאירי ידבר בסגנון כזה על ר״ת — אחד הראשונים הנערצים ביותר. ר״מ המאירי רגיל להביא דברי ראשונים גם בלי להזכיר את שמם כלל, ונראה, שדברים אלה לקחם מתוך דברי הפולמוס הידוע בין ר׳ משולם הנרבוני ממלון ובין ר״ת. דברי ר״מ המאירי הנ״ל מכוונים למה שמסופר בתוספות ביצה ו ע״ב ד״ה והאידנא, ש״מעשה היה במלאון שמת אדם אחד בי״ט שני ורצו להתעסק בו לקברו וגער בהן ר״ת

תורה לכל הארצות״ [104] אינם דברי מליצה בלבד, אלא תיאור נאמן ממציאות מרכז תורה גדול לתפוצות במשך דורות אחדים לפני ר׳ בנימין מטודילה. מעניין לציין, שגם ר׳ בנימין מטודילה וגם רבנו תם, ברצותם לאפיין את ערכה של תורת נרבונה, משתמשים שניהם בביטוי אחד ״ממנה תצא תורה״ [105] ו״מהם תורה יוצאת״ [106], מליצה מקראית [107], בעל המשמעות האחת — אור לתפוצות הגולה.

ז. תורת חכמי פרובנס — תורה שבעל פה

אולם תורתם של חכמי נרבונה היתה תורה שבעל פה בלבד. הם לא העלו את דברי תורתם על הכתב, הם לא חיברו ספרים בהלכה.

ר׳ מנחם המאירי, בתארו את צמיחתה של הספרות הרבנית באירופה, אומר, שכל מה שנוגע לתורה ולחכמיה קודם לר׳ יהודה בר ברזילי מברצלונה ור׳ אברהם בר׳ יצחק האב״ד בפרובנס הוא בבחינת ״מפיהם ולא מפי כתבם ומפי סופרים ולא מפי ספרים״ [108]. עדות זו מתאשרת על־ידי העובדא, שכל ההבאות בהלכה, שהובאו בשם חכמי פרובנס הראשונים עד ר׳ יצחק בן מרואן לוי — ועד בכלל — הם בנוסח ״אמר״, ו״שמעתי מפיו״, וכדומה [109]. באופן כזה מתברר, מדוע ר׳ יצחק קמחי בתשובתו, כשהוא מציין את דעותיהם של ״החכמים שראינו דבריהם והגיעו לנו חבוריהם״, מתחיל בבני דורו של ראב״י בעל האשכול דווקא [110].

עובדא זו, שכל תורתם של חכמי פרובנס היתה תורה שבעל־פה, הביאה את גרוס, הראשון והאחרון לחקר תולדות הספרות הרבנית וצמיחתה בפרובנס [111], ובעקבותיו את כל אלה שנגעו בבעיא זו [112], ואף את כל כותבי תולדות ישראל מגריץ ועד דובנוב [113],

ושלח להם בני בשכר אינן בני תורה ואתם בני תורה . . .״. ותשובה דומה של ר׳ משולם לר״ת יש למצוא בספר הישר: ״ומה שאתם אומרים כי מחוסרת דעת אדם שאין אדם בקי ויודע מהו הלא סופקאתא, וכי כל הדעת נאבד וכל החכמה נסרכה שאין אדם מכיר מהוא הלא סופקאתא״ (הוצ׳ רוזנטאל, עמ׳ 91, סי׳ מז, אות ד, ועיי״ש). אולם אין להפריז ולהסיק על יסוד ביטויים אלה על יחס של זלזול בכלל כלפי חכמי צרפת כדעתו של הרב ד״ר מ׳ גידימן (התורה והחיים, ח״א, עמ׳ 6, הע׳ 1). הוא עצמו מביא עובדות, המעידות על יחס של כבוד מצד חכמי פרובנס כלפי חכמי צרפת (עי׳ שם) ואכמ״ל. ועי׳ גם מש״כ להלן, עמ׳ 216.
104 מסעות ר׳ בנימין, הוצ׳ אדלר, לונדון תרס״ז, עמ׳ ג.
105 שם.
106 סה״י, הוצ׳ רוזנטאל, עמ׳ 90.
107 ישע׳ ב, ג.
108 בפתיחתא לאבות, נייבואר, סה״ח, חלק שני, עמ׳ 227, ועיין להלן הע׳ 116.
109 במאמר מיוחד על ריצבמ״ל תבוא, אי״ה, רשימת הראשונים, המביאים את דבריו בצורה זו. רק במקום אחד, בספרן של ראשונים, עמ׳ 177, ממחזור כ״י שד״ל, חסרה מלה וכתוב: ״הרב ר׳ יצחק בן מרן לוי ז״ל״, ויש להניח, שצ״ל: ו א מ ר הרב ר׳ יצחק בן מרן לוי ז״ל.
110 REJ, כרך יב, עמ׳ 89.
111 כגון במאמרו על ראב״י במונטסשריפט, כרך יז, עמ׳ 246—247; ובמאמרו על ראב״ד, שם, כרך כב, עמ׳ 338.
112 עי׳ המאסף לכל המחנות, ש׳ אטלס, במבואו לס׳ חידושי הראב״ד לב״ק, לונדון ת״ש, עמ׳ 14.

להגיע לידי מסקנא מוטעית, שהרמה הלמדנית של יהודי פרובנס לא היתה גבוהה ביותר עד דורו של ראב״י בעל האשכול.

נראה, שגרוס הבין, שר״מ המאירי בדבריו ״מפיהם ולא מפי כתבם״ מתכוין לציין, שחכמי פרובנס, שקדמו לבעל האשכול, לא כתבו ספרים, הואיל ולא היו בעלי יכולת תורנית עד כדי כתיבת ספרים[114], אבל דווקא מדברים אלה יש להוכיח את ההיפך.

ר״מ המאירי אומר[115]: ״ודרך כלל תמצא זה בכל מה שנתחבר בספרד מן הרב אלפסי ז״ל ולמעלה ובצרפת ואשכנז בכל מה שנעשה מן התייר הגדול רש״י ז״ל ולמעלה ובארץ הזאת בכל מה שנתחבר מן הרב זקנינו הגדול הראב״ד ז״ל ומן הרב הגדול הנשיא אלברצלוני הרב ר׳ יאודה ב״ר ברזילי ארבעה המה מטיבי לכת ולמעלה אבות התלמוד אשר התחילו לחבר חיבוריהם להועיל תועלת כללי לאומה תועלת בגבולו ומהם נפוצה כל הארץ. ודרך כלל אני אומר בכל מה שלמעלה מהם (ולא)[116] מפיהם ולא מפי כתבם ומפי סופרים ולא מפי ספרים״.

והרי ידוע, שלפני הרי״ף היו בספרד ר׳ משה חנוך ובנו ר׳ חנוך, ר׳ יוסף בן אביתור ועוד אחרים, ולפני רש״י היו באשכנז ובצרפת רבנו גרשום מאור־הגולה, ר׳ יעקב בר יקר ועוד רבים אחרים. האם מכאן יסיק גרוס מסקנא, שמה שחכמים אלה — ברובם — לא כתבו ספרים מעיד, שהם לא כתבו, מפני שלא יכלו לכתוב, או שלא כתבו, מפני שלא ראו צורך לכתוב. וכשם שלא יעלה על הדעת למעט את דמותם של רבותיו של רש״י, של מאור־הגולה רבנו גרשום וכו׳ שבצרפת ושבאשכנז, את דמותם של ר׳ משה בן חנוך, בנו ר׳ חנוך ותלמידו ר׳ יוסף בן אביתור וכו׳ שבספרד על סמך דברי ר״מ המאירי ״מפיהם ולא מפי כתבם״, כך אין להסיק על יסוד דברי ר״מ המאירי אלה, שלפני בעל האשכול לא היו בפרובנס בכלל ובנרבונה בפרט חיי תורה מפותחים ולהקטין את שעור קומתם של גאוני נרבונה וזקניה.

והנה, דווקא דברי ר״מ המאירי מעידים על גדלותם של בני פרובנס בתורה בתקופה שקדמה לבעל־האשכול, שהרי כשם שרבנו גרשום מאור הגולה, ר׳ משה בן חנוך וכו׳ הקדמונים עלו על יורשיהם, שהעלו את דבריהם על הכתב והיברו ספרים, כן גם גאוני נרבונה וזקניה, שקדמו לבעל האשכול ושעליהם הוא מסתמך[117], עלו בתורתם על בני דורו של בעל האשכול. יותר מזה, עצם הביטוי ״מפיהם ולא מפי כתבם, מפי סופרים ולא מפי ספרים״ מורה על הרמה התורנית הגבוהה של בני דורם של גאוני נרבונה הקודמים לתקופתו של

113 עי׳ גריץ, דברי ימי ישראל, תרגום שפ״ר, חלק רביעי, ווארשא תרנ״ה, עמ׳ 275; דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך רביעי, תל־אביב תרצ״ג, עמ׳ 240.

114 עי׳ במונטסשריפט, 22, עמ׳ 338; וספק הוא אם גרוס שם לב בכלל לדבריו אלה של ר״מ המאירי, למרות שהביא מקטע זה ראיה לדעתו, כמובא להלן, עמ׳ הבא והע׳ 1־120.

115 נייבואר, סה״ח, ח״ב, עמ׳ 226—227.

116 כך הגירסא שם, אולם אין ספק, שצריך למחוק מלה זו.

117 עי׳ להלן, עמ׳ 24 והע׳ 180.

בעל האשכול. הם לא היו זקוקים לספרים, ורק ״מפני שמזמן פטירת רב האיי גדלו הצרות״ וכו׳[118] התחילו ״אבות התלמוד״ הללו ״לחבר חבוריהם להועיל תועלת כללי לאומה״, כאמור למעלה[119].

אמנם גרוס[120] מביא ראיה לדבריו גם מדברי ר״מ המאירי ״אלא שלא היו ישיבותיהם מפורסמות״[121], אולם כל המעיין בדברי ר״מ המאירי הנ״ל נוכח, שבדבריו אלה הוא מכוין לא לתקופת נרבונה הקדומה לתורה, אלא לתקופת בעל האשכול ובני דורו דווקא, שהישיבות שבימיהם לא היו מפורסמות כמו ישיבות הגאונים שבבבל.

ז. ״חוקי תורה״

ולא רק מקום לימוד תורה היתה פרובנס. היה בה גם משטר של תורה. יהודי פרובנס חיו חיי תורה מלאים, וקרוב לוודאי, שהספר ״חוקי תורה״, הנותן דמות למשטר תורה בחיים, נתחבר בפרובנס דווקא. עוד מ׳ גידמן הגיע לידי המסקנא, שחוקים אלה נתחברו, כנראה, באחת ממדינות צרפת, אלא לא באותו הגליל שנקרא צרפת ממש, הואיל ובחוקי תורה נזכר ״מנהג צרפתים״[122]. וב״צ דינאבורג משער, שמדינה זו היא פרובנס[123]. סיוע לדעה זו אפשר למצוא גם בדברי ש׳ אסף, שמתחילה הביע את הדעה, שחוקים אלה מקורם בבוהמיה[124], ולאחרונה הראה, שחוקים אלה נתגשמו באמת בחייהם של יהודי פרובנס[125].

ח. הקשרים בין פרובנס לקטלוניא ולספרד והשפעתם

בראשית המאה השתים עשרה נצטרף חלקה הגדול של פרובנס למדינת קאטאלוניה תחת שלטונו של הנסיך מברצלונה. על ידי כך נתהווה קשר בין חכמי ברצלונה לבין חכמי פרובנס.

חכמי קאטאלוניה ניסו להחדיר לפרובנס משהו מרוח ההשכלה. רבי אברהם בר חייא, אחד מחכמי ברצלונה, ששהה בפרובנס, מספר בפתיחתו לספרו ״חיבור המשיחה והתשבורת״: ״חכמת המגין אינה קשה להבין ורבי בני אדם מבינים ממנה מעט ורגילים להשתמש בה ומפני זה אין אדם נזקק לחבר בה חבור בלשון הקדש וחכמת השיעור כמו

118 נייבואר, סה״ח, ח״ב, עמ׳ 227.

119 למעלה, עמ׳ הקודם. תפיסה זו על כתיבת ספרים בנושאי התושבע״פ חוזרת בדברי ר״מ המאירי, שם, כמה פעמים; והיא תפיסתם של חכמי ישראל בתקופות שונות, שכל מה שנכתב בענייני התושבע״פ, נכתב רק מאימת השכחה, הבאה בעקבות הגלות וצרותיה, והידוע לא נכתב, שהרי דברים שבע״פ אסור לכתבם, ואכמ״ל. ועיין בס׳ כוזרי לריה״ל ב ע״ב.

120 מונטסשריפט, 17, עמ׳ 246 והע׳ 25.

121 נייבואר, סה״ח, ח״ב, עמ׳ 226.

122 עי׳ התורה והחיים, ח״א, ציון ב, עמ׳ 218—219.

123 קרית־ספר, שנה א׳, ירושלים תרפ״ד, עמ׳ 107.

124 הצופה לחכמת ישראל, שנה ח׳, עמ׳ 119—121.

125 מספרות הגאונים, עמ׳ 4, הע׳ 10.

כן... והיא קשה להבין... וראיתי רוב חכמי דורנו בארץ צרפת אינן בקיאין במדידת הארצות... אבל הם מזלזלים בדבר זלזול גדול ומחלקין את הקרקעות בין היורשין והשותפין לפי אמידה וגוזמא ובאין במעשה הזה לידי עון ואשמה"...[126]. ולאחר שהרבה לדבר על יחסם של חז"ל לחכמת החשבון הוא ממשיך: "ומפני שראיתי הנזק הגדול הבא על ידם הטרחתי את עצמי... לחבר במדידת הארץ וחלוקתה חבור..."[127].

אמנם מתחילה לא היתה ההשפעה, כנראה, גדולה ביותר, ופרובנס המשיכה להיות מקום תורה בעיקר; אולם במשך הזמן גברה השפעה זו, והואיל וקאטאלוניה לא היתה מנותקת כל כך מספרד הערבית כפרובנס, גרם איחודן של פרובנס וקאטאלוניה לא רק לבואם של חכמים קאטאלוניים כמו ר' יהודה בר ברזילי מברצלונה[128], ר' יצחק הלוי מגירונה[129], לפרובנס, אלא גם להתהוות קשרי־תורה ראשוניים בין פרובנס לספרד עצמה.

התעודה הראשונה המספרת על התהוות קשרים אלה היא מכתבו של ר' יוסף אבן מיגאש, ראש ישיבת לוסינה, אל חכמי נרבונה, שנתחבר בשבילו על־ידי ר' יהודה הלוי ונכתב, בלי ספק, בראשית המאה השתים־עשרה[130]. ישיש אחד, שבא לספרד והביא המלצות מחכמי נרבונה, עורר כל כך את התפעלותו של ר"י מיגאש, עד שהאחרון גילה רצון להכיר את ממליציו. הוא פונה אליהם במכתב נלהב קורא להם בשם "מרי גליות", מצטער שהם נעלמים ורחוקים ממנו, היה רוצה להרחיק נדוד כדי להכירם, ומבקש מהם לשלוח לו העתקה של פירוש לסדר קדשים[131]. ההיכרות הראשונה מעידה על יחס של הערצה מצד גדול חכמי ספרד כלפי חכמי פרובנס.

והקשרים בין חכמי שתי הארצות הללו מתהדקים והולכים. אמנם רי"ן מיגאש, שבמכתבו לחכמי נרבונה עדיין אינו מכיר אפילו את שמותיהם, — פונה הוא אליהם, "הנעלמים", בלשון "רב פלוני"[132], וגם אה"כ אינו רגיל להביא, כנראה, את דברי תורתם[133]. אולם ר' יהודה הלוי, שחיבר בשבילו את המכתב הראשון, הוא עצמו נכנס בקשר של חליפת מכתבים עם חכמי פרובנס. אמנם נשרדו רק מכתביו לר' דוד בר' יוסף נרבוני, אבל מתוך מכתבים

126 משה שטיינשניידר: העתקות מס' חיבור המשיחה והתשבורת, קובץ על־יד, הוצ' מ"נ, יא, ברלין תרנ"ח, עמ' 4—5; ועיין מונטסשריפט, 44, עמ' 194.

127 קובץ על־יד, שם, עמ' 7.

128 עי' להלן, עמ' 26 ונספח ג' (עמ' 31).

129 עי' במאמרי על ר' משה בר' יוסף מנרבונא, להלן, עמ' 37 והע' 22.

130 דיואן יהודה הלוי, הוצ' ברודי, א, עמ' 217—218, מכתב ד. אמנם המכתב הוא בלא תאריך, אבל זמן כתיבתו חל בל"ס כנ"ל. ועי' גם ח' שירמן, תרביץ, שנה ט, עמ' 49.

131 שם, ועיין לכאן גם מש"כ למעלה, עמ' 11 והע' 75.

132 דיואן ריה"ל, שם. ואין להניח, שזוהי אשמתו של המעתיק, שלא העתיק את השמות שבמכתב, שהרי החרוז מעיד, ששמות אלה לא נכתבו גם בגופו של המכתב מלכתחילה. ועיין הרכבי בקובץ ריה"ל, שהוציא, ח"ב, עמ' 75, הע' ב.

133 ומה שמקובל לחשוב על יסוד הנאמר בס' תמים דעים, סי' קפח, שרי"ן מיגאש מביא מתורתו של ר' יצחק בן מרואן לוי, אינו נכון, כפי שיבואר במאמר על ריצבמ"ל, שאני מקוה, בעה"י, לפרסמו. ועיין עכשיו מה שהעירותי להלן, עמ' 278, הערה 54.

אלה עצמם אפשר להסיק, שר' דוד נרבוני לא היה היחיד, שהיה מחליף מכתבים עם ריה"ל, וריה"ל לא היה היחיד בספרד, שאתו החליפו דעות חכמי נרבונה, גם חברו של רי"ן מיגאש, ר' ברוך בר' יצחק אלבאליא, בא בקשר מכתבים עם ר' דוד נרבוני[134]. רבי דוד עצמו שהה, כנראה, זמן ידוע בספרד[135]. ואחד מחכמי פרובנס הגדולים ביותר, רבי יונתן הכהן מלוניל, למד בבחרותו בספרד אצל בנו של ר"י מיגאש, ר' מאיר הלוי אבן מיגאש[136].

והקשרים היו לא רק קשרי־תורה, אלא הגיעו גם לידי קשרי משפחה. רבי יהודה אבולעאפיה, דודו של הרמ"ה — מתנגדו הידוע של הרמב"ם, נשא את בתו של אחד מנשיאי פרובנס[137].

יחסים אלה שבין חכמי שתי הארצות גרמו לכך, שרוח ההשכלה, שהתחילה לחדור לפרובנס באמצעות קאטאלוניה, רכשה לה אהדה יותר ויותר בין חכמי פרובנס. ר' יהודה הלוי מהלל את ר' דוד נרבוני כבעל ידיעות מקיפות בחכמות שונות ובמיוחד בחכמת התכונה, וכן הוא מתפעל מאד גם מסגנונו של ר' דוד[138].

ט. פליטי ספרד בפרובנס והשפעתם

אולם רוח זו גברה עד כדי מפנה בחיי התרבות של יהודי פרובנס עם בוא השואה הגדולה על יהדות ספרד על־ידי פלישת המואחדים לארץ זו. באמצע המאה השתים־עשרה פלשו המואחדים לספרד, וקהלות ישראל שבדרומה של ספרד נהרבו. היהודים נאלצו לחפש להם מקלט, ובעוד שלאחר בוא המוראבטים לספרד בסופה של המאה האחת־עשרה ברוח יהודי ספרד, בעיקר, לצפון לספרד הנצרית, הרי עכשיו פנו גם לצפון אפריקה, וחלק גדול מהם ומטובי חכמיהם, ביניהם ר' יהודה אבן תיבון ועוד, פנו לפרובנס, שאתה היו להם קשרים קודמים, כאמור. וכאן, בפרובנס, בה היו רגילים לחיי תורה ומשטר של חיי תורה, מצאו חכמים אלו, יותר מאשר במקום אחר, קרקע פורה לפעילותם הרוחנית[139].

מסיבות מדיניות וכלכליות ירדה בתקופה ההיא קהילת נרבונה מגדולתה, ולעומתה נהפכה לוניל, שבמשך דורות שתו חכמיה ממעיינות התורה של נרבונה[140], למרכז תורני גדול. בלוניל חי אז רבי משולם בר' יעקב, איש מופלא, שנתרכזו בו תורה, חכמה ועושר, ושכל שאיפת חייו היתה להפיץ תורה והשכלה כאחד. בנדבת לבו הוא ידע לרכז סביבו כל שוחר תורה ודעת ולהעמיד צבא תלמידים רב, שרבים מהם היו נתמכים על ידו

134 עי' ח' שירמן, תרביץ שנה ט, עמ' 228.

135 שם. 136 עי' במאמרו של נ' וידר, מצודה, לונדון תש"ד.

137 עי' ח' ברודי, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, כרך שני, ברלין תרצ"ו, עמ' ח'.

138 עי' ח' שירמן, שם, עמ' 227.

139 עי', למשל, בתיאורו של ר' אברהם אבן דאוד על חורבן ספרד ועל הקמת המרכז בטלטילה (סה"ק, נייבואר, סה"ח, ח"א, עמ' 77) והמשך דבריו (שם, עמ' 78); והשוה את דברי ההערצה הידועים של הרמב"ם כלפי חכמי לוניל.

140 עי' הוספה לסה"ק, סה"ח, ח"א, עמ' 84; יוחסין, הוצ' לונדון, רע"מ 84.

במשך כל שנות שהותם בבית־המדרש [141], עד שלוניל הפכה ל"מקום מרבץ לתורה" [142], וביתו של ר' משולם — לבית ועד של גדולי תורה, של "חבורת לוניל" המפוארת, שעליה נמנו מלבד חמשת בניו של ר' משולם וחתנו ר' משה בר יהודה [143], חכמים כר' שמואל בר' משה "הארי שבחבורה" [144], רבי אברהם בר' יצחק [145], ר' אברהם בר' דוד [146], ר' שמואל בר' דוד [147] ועוד [148]. ולכן דווקא לוניל וביתו של ר' משולם הם הם שמשכו אליהם מגדולי החכמים, שהגיעו מספרד.

ר' משולם, שחיבר ספרים לא רק בהלכה, אלא גם בשטחי חכמות אחרות, ספר באיסור והיתר וכנגדו ספרי משל ומליצה [149], שאנשי השכלה ואנשי הלכה כאחד ראו בו את "המנורה הטהורה" [150], "נר עולם" [151] ו"נר ישראל" [152] כאחד, שמח לקראת ההזדמנות,

141 עי' במסעות של ר"ב, הוצ' אדלר, עמ' ד.

142 עי' רז"ה בס' המאור לפסחים, עד א, סד"ה אמר רבא, רי"ף, דפוס ווילנא, יח סע"ב.

143 עי' עליהם ר"י לובצקי, במבואו לס' ההשלמה, פאריש תרמ"ה, עמ' 4—12.

144 עי' מדעי היהדות, עמ' 91 והע' 11. עמד, כנראה, בראש בית־דינה של לוניל, ועי' גם המעשה המסופר בכ"י המתואר בכה"ע לטרבודה, שנה ג, וכן בתוס' חד מקמאי למס' יבמות, דפ' ווילנא, סז ע"א. הובא ע"י ראשוני פרובנס; עי' ספרן של ראשונים, עמ' 49; תמים דעים, סי' קעא, ובפירוש לב"מ המיוחס לריטב"א (שהוא חכם פרובנסי מתלמידי רשב"א מן ההר, כפי שיבואר במ"א), דפוס מונקאטש, נט ע"ג. נזכר גם בהוספה לסה"ק, סה"ח, ח"א, עמ' 84; ונקרא, כנראה, בשם ר' שמואל הזקן, להבדילו מר' שמואל בר' דוד, הנזכר להלן והע' 147, כפי שנראה במסעות ר"ב, הוצ' אדלר, עמ' ד; והשוה ר"י סמברי, נייבואר, סה"ח, ח"א, עמ' 132.

145 על ראב"י עי' רצ"ב אויערבך במבואו לספר האשכול, האלברשטאדט תרכ"ח; גרוס במאמרו, שנתפרסם במונטסשריפט, כרך יז, עמ' 241—255 ועמ' 281—294; ר"ש אלבק במבואו לס' האשכול, ירושלים תרצ"ה. (ועי' גם מש"כ להלן, עמ' 195 ואילך).

146 לראב"ד עי' מאמרו של גרוס במונטסשריפט, שנה כב, עמ' 337—344, 398—407, 446—459, 536—546; שנה כג, עמ' 19—29, 76—85, 164—182, 275—276; וכן מאמרו של אלכסנדר מארכס ב־REJ, כרך 59, עמ' 200—224, וכרך 61, עמ' 133—135; וכן ש' אסף בספרן של ראשונים, במפתח כללי, עמ' 213. כמו כן יש לציין את ס' כתוב שם, שיצא בחלקו הגדול לאור בהסגולה, ע"י רמ"ן חסידה; וכן את פירושו של ראב"ד לב"ק, שיצא לאור בשנת ת"ש בלונדון ע"י ש' אטלס, ואת מאמר־הבקורת על הוצאה זו של א' ח' פריימן, קרית ספר, שנה כ', חוברת א' ירושלים, ניסן תש"ג, עמ' 25—28. ועי' גם מש"כ להלן עמו' 195; ועכשיו ספרו של פרופ' י' טברסקי, Rabad of Posquières, קמברידש, מסטשוזטס 1962, ומאמרו "על השגות הראב"ד למשנה תורה", ספר היובל לכבוד צבי וולפסון, חלק עברי, ירושלים תשכ"ה, עמ' קסט—קפו.

147 על חכם זה, ר' שמואל בר' דוד מלוניל, עיין במאמרי "למכלול לחכמי פרובנס", להלן, עמ' 55 ואילך.

148 עי' הוספה לסה"ק, שם.

149 עי' רי"ן תיבון בהקדמתו לס' תורת חובות הלבבות; ועי' ש' אסף, סש"ר, עמ' 186.

150 רי"ן תיבון, שם.

151 ר' ברכי' הנקדן, ס' החיבור וס' המצרף, לונדון תרס"ב, עמ' 1; ר' משולם הנזכר שם הוא, ללא ספק, ר' משולם בר' יעקב מלוניל, כפי שהוער כבר ע"י חיים הרמאן גולנץ, שם עמ' 4, ועי' גם פורגס, ZfHB, כרך ז, 1903, עמ' 38, ובייחוד יעקב גוטמן במאמרו על הוצאה זו במונטסשריפט, 46, עמ' 536, שהרבה לדון בעניין זה.

152 ר' אברהם בר דוד בס' איסור משהו, שי"ל ע"י פרופ' אסף, ספרן של ראשונים, עמ' 195 והע' 3.

שניתנה לו עם בואם של חכמי ספרד, והשתדל במלוא יכלתו לעודד אותם בפעולתם להפיץ חכמתם ותורתם בפרובנס. ר' משולם "קבץ ורבץ והעתיק מחכמת התורה וחכמת הלשון וחכמת האמונה וספרי המליצות וחבורי המוסר ומשלי החכמים" [153].

ראשית פעולתם של חכמים אלו היתה לתרגם לעברית את יצירותיהם החשובות של חכמי ספרד במחשבה, מוסר והקירה, שנכתבו ערבית. ביזמתו ובתמיכתו של ר' משולם תירגמו ר' יהודה אבן תיבון את השער הראשון של תורת חובות הלבבות. ר' יוסף קמחי — את שאר חלקי הספר; בשבילו כתב, קיצר, תירגם וחיבר ספרים גם ר' ברכיה הנקדן [154]. בדרך זו התמידו ללכת חכמי פרובנס [155] וביחוד משפחת התיבונים [156] עד שחלק גדול מאוצרות הרוח של יהדות ספרד ניתרגם לעברית. ופרובנס זו, שבמשך דורות עסקה רק בבירור ההלכה וטיפות הדרשנות מתוך פלפולה של תורה, החלה להכיר גם את ספרות ההשכלה לסוגיה [157].

בהשפעתם של חכמי ספרד חדרה לפרובנס גם הצורה המשכילית של פרשנות התורה, שטח שבו נתפרסמה כאן בעיקר משפחת קמחי, שזכתה להלל הידוע "אם אין קמח אין תורה" [158].

אולם פליטי ספרד הביאו לידי מפנה בחיי הרוח של יהודי פרובנס לא רק בנושאי הלימוד, הם לא רק גילו אפקים חדשים של שאר החכמות, הם לא רק כיוונו את פרשנות התורה של יהדות פרובנס לאפיקים חדשים, אלא הטביעו את חותמם גם על נשמתה של יהדות פרובנס והביאו גם לידי שינוי יסודי במערכת ההלכה של יהדות זו.

ושוב, כמו שניצני ההשכלה צצו בפרובנס באמצעות חכמי קאטאלוניה, כאמור, כך חדרה גם ספרות הגאונים לפרובנס על־ידי חכם קאטאלוני — רבי יהודה בר ברזילי מברצלונה.

ספרו של הרי"ף, שלמעשה הוא סיכום מופלא של יצירות ההלכה מחתימת התלמוד ועד חתימת תקופת הגאונים, עורר, בשעה שהופיע, בגלל נטייתו לעצמאות, התנגדות מצד חכמי ספרד. הם, שהיו אמונים עלי ספרות הגאונים מתוך תלות בלתי מוגבלת, לא יכלו לסלוח לרי"ף על שהיה לעתים חלוק על גאונים אחרונים וראשונים [159]. תלמידיו

153 רי"ן תיבון, במקום הנ"ל.

154 עי' למעלה, הע' 151.

155 עי' משה שטיינשניידר, Die Hebräischen Übersetzungen des Mittelalters, ברלין 1893, עמ' 373, ואילך; 375 ואילך. אף הראב"ד, איש ההלכה הטיפוסי, שלעתים הבליט את אי עסקו במדעים, לא היה רחוק כל כך מספרות המחשבה, כפי שיש חושבים, ואכמ"ל.

156 עי' משה שטיינשניידר, בספרו הנ"ל, על בני משפחה זו.

157 עי' בהע' 153—156.

158 עי' מ' צ' סגל, פרשנות המקרא, עמ' פד.

159 מסקנא זו מבוססת על ניתוח ההלכות, שעוררו את ההתנגדות, והדברים יתבוררו בפרוטרוט, בסיוע שמים, להלן עמ' 284 במחקר מיוחד על "ר' יצחק בן אלפסי" (זה שמו, כפי שבירר־תי במאמרי "הערות לתולדות הרי"ף", האיש ותורתו ואכמ"ל. ועי', לפי שעה, מש"כ בעניין זה להלן, עמ' 207).

ומעריציו השתדלו לגשר תהום זו ע״י תוספות והשלמות ותיקונים[160]. הספר החשוב ביותר, שנתחבר למטרה זו, הוא ספרו של ר׳ יהודה הברצלוני. אולם בעוד שתלמידי הרי״ף השתדלו ליתן מהלכים לספרו של הרי״ף ע״י תיקונים והשלמות, הרי ר״י ברצלוני חיבר ספר חדש, שהלכות הרי״ף הוטבעו והובלעו בו כאחד על־ידי שפע הבאות מספרות הגאונים[161].

עם בואו של ר׳ יהודה בר ברזילי מברצלונה ללוניל[162] חדרה תורת הגאונים והרי״ף לפרובנס; ועם בוא זרם הפליטים מספרד, שהיו יורשי תורתם של הגאונים, הכתה תורה זו שרשים. חכמי ספרד הביאו אתם בבואם לפרובנס לא רק ספרי הלכה משלהם ותשובותיהם של גאוני בבל, אלא גם מסכתות התלמוד מוגהות, שבאו להם משתי הישיבות. הנוסחאות הבבליות הללו, שהיו שונות מאלו שהיו בידי חכמי פרובנס, עלולות היו להביא לידי ביטולם של פירושיהם, המפולפלים לעתים, של חכמי פרובנס, ומתוך כך גם לערער את יסודות פסקי ההלכה שלהם והמנהגים שהיו שולטים בפרובנס.

ושוב היה ביתו של ר׳ משולם מלוניל הבית, שממנו יצאה תורה זו לכל פרובנס. בני ה״חבורה״ שלו קיבלו את ״הנוסחאות המדויקות״ ש״בספרים מוגהים״, ״ספרי ספרד הבאים מן הישיבה״.

תפקיד מיוחד בהפצת תורתם של גאוני בבל בפרובנס מילאו ספרי ההלכות של ר׳ יהודה ברצלוני, המלאים הבאות מספרות הגאונים ומדברי הרי״ף, שעצמאיותו, המתגלה לעתים, לא פגעה בחכמי פרובנס, העצמאיים יותר, כדרך שפגעה בחכמי ספרד, כאמור. והואיל וספרו של ר׳ יהודה ברצלוני יש בו אריכות, היה צורך לקצרו[163]. ובביתו של רבי משולם מלוניל נעשה דבר זה. בנו של ר׳ משולם עצמו, ר׳ אשר מלוניל, העתיק וליקט חלקים שונים של ספר העתים וספר הדין[164], ותלמידו של ר׳ משולם, רבי אברהם בר׳ יצחק מלוניל, שנעשה אח״כ ר א ש ישיבת הזקנים של גרבונה[165], עשה תקציר מספר

160 על דרכי הרי״ף בהלכותיו, על ה״מהדורא בתרא״ של הלכות אלו, על הספרות שנוצרה מסביב להן ובמיוחד על רבנו אפרים יעל ספר תשלום שלו להלכות הללו, עי׳, לפי שעה, מש״כ להלן עמ׳ 198 ואילך.

161 עי׳ ר״ש אלבק במאמרו ״מחוקקי יהודה״, ספר היובל לכב׳ ישראל לוי, עמ׳ 105.

162 עי׳ נספח ג׳: ״הלמד ראב״י מגרבונה אצל ר״י בר ברזילי בברצלונא ?״, להלן עמ׳ 31.

163 לאריכות ספרו של ר״י ברצלוני עיין דברי ראב״י: ״ואם יש בידך הלכות הר״י יהודה ברזילי לשם באותו ים הגדול תמצא הכל״ (סש״ר, עמ׳ 9) ודברי ר׳ חסדאי קרשקש בהקדמה לאור ה׳: ״והחבור הגדול שעשה אדונינו הר׳ יהודה הנשיא אל ברגלוני באריכות גדול ובמחלוקת הגאונים ותשובותם״ ודברי ר״מ המאירי ש״ארוכים מארץ מדתם ורחבים מני ים״ (פתיחה לאבות, יז, ע״ב). ועיין שזוח״ה, מבוא לפרוש ספר יצירה, עמ׳ 19 ור״ש אלבק במאמרו מחוקקי יהודה בסה״י לכב׳ ישראל לוי ובמבואו לס׳ האשכול, עמ׳ לא—לב.

164 עי׳ ש׳ אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ״ג, עמ׳ 3.

165 כלהלן, עמ׳ הבא והע׳ 171.

העתים[166], ולפי מה שבירר פרופ׳ אסף — גם ליקוטים מספר הדין של ר׳ יהודה ברצלוני[167].

כן נעשו תרגומים מקטעים אחרים של ספרי ספרד ובבל, ונראה הדבר, שפירוש הרי״ף לסוגיא אחת בשבועות, שניתרגם על־ידי ר׳ יהודה אבן גיאת בגרבונה מערבית לעברית, ניתרגם על פי בקשתו של ר׳ משולם מלוניל בשעת ביקורו בגרבונה[168].

והואיל והיבורו של הרי״ף ערוך בקיצור מופלג ומחברו השמיט גם כמה סוגיות, השתדלו בני חבורתו של ר׳ משולם מלוניל למלא את החסר ע״י שכתבו פירושים חדשים לתלמוד על יסוד נוסחאותיהם וברוחם של פירושי הגאונים וראשוני הרבנים רבנו חננאל ורי״ף. פירושיהם של בני ר׳ משולם — רבי אהרן ורבי אשר, של חתנו ר׳ משה בר׳ יהודה, ושל שאר חכמי לוניל המפורסמים כר׳ אברהם בר יצחק, חתנו ר׳ אברהם בר׳ דוד ועוד, כולם טבועים בחותמו של הרי״ף. אפילו הפירוש לכל התלמוד, שנתחבר על־ידי רבי אברהם בר׳ דוד, שנחשב, מלבד רבנו תם, כמקורי ביותר בין הראשונים, מושפע מאד מפירושי הרי״ף וקודמיו הבבליים[169].

מלוניל יצאה תורתם וחכמתם של חכמי ספרד לכל פרובנס, ואפילו לגרבונה הגיעו. רבי יוסף קמחי המתרגם, המדקדק והמפרש, שיסד אסכולה חדשה בפרשנות המקרא, עבר לגרבונה, ומשם הפיץ מעיינותיו[170]. אחד מחכמי לוניל, מחניכי ביתו של ר׳ משולם, שזכה להימנות בין בני ״החבורה״ המפוארת הזאת, ר׳ אברהם בר׳ יצחק, שנבחר מתחילה כחבר ל״ישיבת הזקנים״ של גרבונה בבית דינו של ר׳ יצחק בן מרואן לוי, ירש לאחר פטירתו של האחרון את כסאו כראש ישיבת הזקנים[171]. ר׳ אברהם, דיין מובהק, שנחשב לשופט הגדול בדורו וזכה להיקרא אפילו בתואר מיוחד ״הרב אב בית דין״, היה הצינור, שדרכו חדרה רוח חכמי ספרד. כחניך מובהק של בית מדרשו של ר׳ משולם מלוניל, שבו ראה ודיבר ״כמה פעמים״ עם ר׳ יהודה הברצלוני עצמו[172], היתה הערצתו לרי״ף ולר״י ברצלוני מיוחדת במינה. הרי״ף היה בשבילו הפוסק האחרון, שאין לערער עליו, כפי שהוא כותב באחת מתשובותיו: ״זה לשון הגאון ר׳ יצחק [ויש לנו לסמוך על] דבריו כי הוא יודע כל דברי הגאונים שלפניו והוא היה בורר מה שהוא עיקר כמו שאנו אומרין

166 עי׳ ר״ש אלבק במאמרו ״מחוקקי יהודה״, בסה״י לכב׳ ישראל לוי, ובמבואו לס׳ האשכול.

167 עי׳ מדעי היהדות, ספר ב, עמ׳ 17—18.

168 עי׳ גרוס, גליא, עמ׳ 412, סי׳ 8; ח׳ ברודי, ס׳ ההשלמה לברכות, ברלין תרנ״ג, ראש־דבר, עמ׳ 15.

169 עי׳, למשל, ס׳ בעלי־אסופות, דין טרפה, הע׳ יב, טז, כז, ע (להלן עמ׳ 128, 129, 131).

170 עי׳ מ׳ צ׳ סגל, פרשנות המקרא, עמ׳ פד.

171 עי׳ בספרן של ראשונים, עמ׳ 49 והע׳ 4; בדקי בתי״ם, עמ׳ III; בית הבחירה, פסחים, בילגוריי תרפ״ו, כח סע״ד — כט רע״א וירושלים תשכ״ד, רע״מ קמב; והתשובה הידועה של חכמי נרבונה, ארחות חיים, ה׳ קריאת ס״ת, סי׳ ה, ועי׳ במאמרי על ר׳ משה בר׳ יוסף מגרבונא, להלן, עמ׳ 36 והע׳ 19.

172 עי׳ ספרן של ראשונים, עמ׳ 37, ועי׳ גם למעלה, עמ׳ הקודם והע׳ 162.

הילכתא כרב אשי דבתרא הוא"[173]. וספר "הלכות ה"ר יהודה ברזילי" היה בשבילו "אותו ים גדול" שבו "תמצא הכל"[174], כמו שהוא כותב בתשובה אחרת, לאחר שהרי"ף בפירושו "אינו מספיק" מסיבת קיצורו, כאמור למעלה[175], וכל פעולתו הרוחנית והמשפטית טבועה ברוחם. ספרו "האשכול" אינו אלא תמציתו של ספר העתים של ר' יהודה ברצלוני, כפי שהוכיח כבר ר"ש אלבק[176]. ופירושיו לתלמוד בנויים כולם על יסודות הלכות הרי"ף ופירושי רבנו חננאל, מבשרו של הרי"ף[177].

י. נסיונות לשמירת המסורות הקדומות של פרובנס

אולם אם חכמי לוניל, שמעולם לא היו עצמאיים בלימוד ההלכה[178], יכלו בקלות ידועה להחליף תלות אחת (גאוני גרבונה) בתלות שניה (גאוני בבל), הרי בגרבונה עצמה, שבה נארגה במשך דורות המסכת של יצירת ההלכה בפרובנס מתוך תקיפות הדעת וגאוות־תורה, לא יכלה מסורת חכמי ספרד ובבל להתקבל על נקלה. אמנם ר' אברהם בר' יצחק, הצנוע מטבעו, אעפ"י שידע לעמוד על דעתו ללא הסתייגות אפילו נגד נשיא גרבונה[179], השתדל לא להבליט בצורה חריפה את השינויים, שאמר להכניס על ידי פירושיו, פסקיו ותשובותיו. להיפך, לעתים קרובות הוא מדגיש, שבפסקיו הוא מסתמך על פסקי דין של זקני גרבונה, שקדמו לו[180], ואפילו על מנהגי גרבונה[181], ואף בפירושו לתלמוד אינו נמנע מלציין, שעמודי התווך של פירושו הם לא רק הרי"ף והר"ח אלא גם הרשב"ם, בן־דורו הצרפתי, שדבריו היו מקובלים בעיני חכמי פרובנס הותיקים[182]. אעפ"י כן, או אולי בשביל כך, עלולים היו ספריו ותשובותיו, שגדולי פרובנס העתיקו אותם לעצמם, והיו מזכירים אותם מתוך יראת כבוד[183], לדחות את פירושיהם וקבלותיהם של זקני גרבונה וגאוניה.

ולכן לא יפלא, שאחד מחכמי גרבונה אמר לעמוד בפרץ ולשמור על הקבלות והמנהגים

173 עי' ספרן של ראשונים, עמ' 12, ועיי"ש בעמ' 4. ועי' עכשיו תשובות הראב"י אב"ד, ירושלים תשכ"ב, עמ' לה: "ועליו אנו סומכין [בכל] דבריו" ועיי"ש, הע' 19.

174 ספרן של ראשונים, עמ' 9.

175 עי' למעלה בעמוד הקודם.

176 עי' למעלה הע' 166.

177 עי' בהקדמת ר' רנ"נ רבינוביץ לדקדוקי סופרים לב"ב, עמ' 10, וקטע מפי' ראב"י, שיצא לאור על ידי ש' אסף באוצר החיים, יב, עמ' 52 ואילך; ועי' גם להלן בסמוך (ועי' גם מש"כ להלן, עמ' 197 ולהיקף פירושיו — שם, והשוה מש"כ על היקף פירושיו של רמב"י להלן עמ' 52, הע' 145א).

178 עי' למעלה, הע' 54.

179 עי' ספרן של ראשונים, עמ' 34, ובאוצר החיים, יב, עמ' 55.

180 עי' ספרן של ראשונים, סע"מ 6, עמ' 7 (פעמיים), 29, 30, 31.

181 למשל: ספרן של ראשונים, עמ' 8.

182 עי' בהקדמת ררנ"נ רבינוביץ לדקדוקי סופרים, עמ' 10.

183 עי' למשל, עדותו של ראב"ח בהשלמה לשבועות, הוצ' לובצקי, דף ז, ע"ד; וכמה פעמים בתמים־דעים; הרב לובצקי במבוא להשלמה, עמ' XI.

של גרבונה ועל הפירושים והגוסחאות של התלמוד, שעליהם הם מתבססים. רבי משה בר' יוסף, בן לאחת המשפחות המיוהסות של גרבונה, בן אחיו ותלמידו המובהק של אחרון הראשונים בשלשלת ראשי ישיבת הזקנים של גרבונה, בעצמו חבר בית־דין זה וראש ישיבה[184], העמיד מול פירושו של ר' אברהם בר' יצחק שהיה מושתת על יסודות של רי"ף ור"ח, כאמור, פירוש משלו לתלמוד, שהיה כולל את קבלותיהם ופירושיהם של חכמי פרובנס וצרפת־אשכנז, פירוש בעל אופי כפול, שמצד אחד יש בו בירור רחב של הסוגיא לפרטיה ומצד שני הכללת הפרטים והסקת ההלכה[185]. פירוש זה נכתב, כנראה, לא מתוך פולמוס יתר, אבל עצם פירסומו היה בו משום דחיקת רגלי הפירושים החדשים, אשר מקרוב באו.

ב"ערער" גדול[185א] על חיבורי הרי"ף ור"י ברצלוני, וממילא על ר' אברהם בר' יצחק, יצא תלמידו המובהק של ר' משה בר' יוסף ויורשם הרוחני וממשיך דרכם של חכמי פרובנס וצרפת הקדומים, ר' זרחי' הלוי. ספרו "המאור" אינו אלא נסיון נועז להפריך את דברי הרי"ף. מתוך חריפות מרובה ופולמסנות יתרה עוקב הוא אחרי מסקנות הרי"ף, ובמקום שמצא אותן סותרות את הדעות המקובלות של פרובנס, הוא מקשה עליהן ומבטלן בהעמידו מולן את הפירושים, "שקבלנום מרבותינו שלא כדברי הרי"ף ז"ל", את "דברי רבותינו שאנו מקבלים תלמודנו מפיהם", הלא הם "חכמי גרבונא ז"ל הגדולים"[186].

אולם שניהם, גם ר' משה בר' יוסף בפירושו וגם רז"ה בהשגותיו, לא השיגו את מטרתם. ספרו של ר' משה בר' יוסף אבד, כנראה, מסיבת אריכותו[187]; והשגותיו של רז"ה, למרות — ואולי בשביל — קיצוניותן, לא רק שלא שיכנעו את צבור החכמים, אלא להיפך, עוררו חכמים שונים לחפש דרכים שונות להצדיק ולבסס את דברי הרי"ף. כבר בן דורו של רז"ה, ראב"ד, למרות היותו אף הוא תלמיד מובהק של ר' משה בר' יוסף ובעצמו כתב הגהות על הרי"ף, כתב השגות על השגותיו של רז"ה, שנקראו בפי הראשונים בשם "ספר כתוב שם"[188] ותלמידו־חברו של הראב"ד, ר' מאיר בר' יצחק מטרנקטלייש, חיבר ספר שלם, "ספר העזר", שבא לעזור ולסעוד את דברי הרי"ף[189].

184 עי' במאמרי על ר' משה בר' יוסף מגרבונא, להלן, עמ' 34 ואילך.

185 עי' להלן, עמ' 50—51.

185א כלשון ר"מ המאירי, המגדיר הגדול של ספרות ההלכה, חכמיה ודרכיה (עיין, לפי שעה, להלן, עמ' 277 ואילך), בפתיחתו לבית הבחירה למסכת אבות: "שיצא עליו (= על חיבורו של הרי"ף, הנזכר שם קודם לכן) ע ר ע ר מצד ה ח ב ו ר אשר חבר ע ל י ו הרב הגדול ר' זרחיה הלוי ז"ל, הנקרא ספר המאור" (נייבואר, סדר החכמים, ח"ב, עמ' 227 ועכשיו בית הבחירה לאבות, ירושלים תשכ"ח, פתיחה, עמ' 54). ואכמ"ל.

186 עי' להלן, עמ' 49, ועי' מש"כ להלן, עמ' 229 (ובהערות שם), ועיין עכשיו במאמרי "על מגמתו של ר' זרחיה הלוי בספר המאור", להלן, עמ' 68 ואילך.

187 עי' במאמרי על רמב"י, להלן, עמ' 51 ואילך.

188 עי' למשל, ס' המנוחה, ה' חו"מ, פ"ז ה"י: "וכן הסכים הראב"ד בספרו הנקרא כתוב שם".

189 ומהם הושפע אף הרמב"ן הקאטאלוני, כפי שרמזתי במאמר הנ"ל על רמב"י מגרבונא, להלן, עמ' 52 הע' 146.

יא. תורת פרובנס — מזיגה של תורת צרפת וספרד

ולאט לאט השתרשו והלכו הלכות הרי"ף עד אשר הפכו להיות "תלמוד קטן" בשביל יהודי פרובנס וכך, אחרי דורות, נתגשם חלומו של הרי"ף בפרובנס דווקא[190]. במדה מרובה סייע להתפתחות זו חיבורו של הרמב"ם, שנתקבל על־ידי חכמי לוניל ופרובנס כולה בהתפעלות בלתי רגילה. חיבורו של הרמב"ם עורר, כידוע, קיטרוג גדול, במיוחד מצידו של אחד מחכמי לוניל, המשיג הגדול[190א], הראב"ד, בעיקר בגלל העדר ציון המקורות בתלמוד, ליקוי, שאף הרמב"ם הודה בו[191]; ומי יכול היה לשמש "תלמוד קטן", ספר מקורות לספרו של הרמב"ם, אם לא הרי"ף, שעל מסקנותיו ההלכתיות מבוססים דברי הרמב"ם, הרוָאה את עצמו "תלמיד־תלמידו"?! ואמנם בן־דורו הצעיר של רז"ה, ר' יונתן הכהן מלוניל, אשר הציע את השגותיהם של חכמי לוניל — השגות הראב"ד — לפני הרמב"ם מתוך הערצה גדולה, הוא גם הראשון, שכתב לא השגות ותיקונים, השלמות וספר עזר להלכות הרי"ף, לא פירוש לתלמוד בשיטת הרי"ף אלא פירוש שלם להלכות הרי"ף עצמו בהעלותו בזה את הלכות הרי"ף לדרגת התלמוד[192]. ומני אז מרוכזת ספרות הפרשנות התלמודית בפרובנס בעיקרה מסביב לספרי הרי"ף והרמב"ם[193].

אולם חכמי פרובנס, עם כל ההערצה לחכמי ספרד וגאוני בבל, לא שיעבדו את רוחם לחלוטין. בפרובנס נוצר טיפוס מיוחד של חכם, שהיתה בו מזיגה נאה של תורה וחכמה כאחד. בשעה שבספרד אפשר היה למצוא הרבה חכמים, שלא היו תלמידי חכמים, ואפילו בעלי מקרא, שלא היו בעלי גמרא, הרי כאן, בפרובנס, היו פילוסופים, הוגי־דעות, שחברו ספרים בהלכה. בני ביתו של ר' משולם בלוניל, שממנו נפוצה השכלתם של יהודי ספרד בפרובנס, חיו חיי פרישות ונזירות כדוגמת חסידי צרפת ואשכנז, ואפילו תורת המסתורין מצאה את טיפוחה בין בני "חבורת" לוניל[194].

גם בשטח ההלכה ניכרת מזיגה דומה. בשעה שבספרד נתקבלה תורת הגאונים ללא כל הסתייגות ודרך הפלפול היתה זרה לחכמיה, הרי כאן בפרובנס היו מעריצי תורת הגאונים לנוסחאותיה ופירושיה גם מתפלפלים בהלכה כדוגמת ראשוני פרובנס וצרפת. הקשרים עם חכמי צרפת ואשכנז מימים קדמונים לא רק שלא נפסקו, אלא נתהדקו עוד יותר באותה

190 עי' במאמרי "הערות לתולדות הרי"ף", אות ג, להלן, עמ' 286 ועי' מש"כ שם, עמ' 239, הע' 62 וכן ספר "בעלי אסופות", הע' יב, להלן עמ' 128.

190א "גדולי המגיהים" כהגדרתו של ר"מ המאירי, ועיין מה שכתבתי להלן עמ' 185 ואילך, ואכמ"ל.

191 עי' קובץ ליפסיא, סי' קמ, וגם סי' מט; והשגות הראב"ד להקדמת הרמב"ם ליד החזקה.

192 עי', לפי שעה, להלן בהמשך דברנו ומש"כ להלן, עמ' 207.

193 עי' לפ"ש, מש"כ להלן, עמ' 234 ואילך. דיון מפורט יבוא, אי"ה, במ"א.

194 עי' במסעות ר' בנימין, הוצ' אדלר, עמ' ד; וכן במאמרו של פרופ' ג' שלום על "התחלות הקבלה" בכנסת לזכר ח' נ' ביאליק, כרך י, עמ' 179 ואילך. ועיין גם למעלה עמ' 17.

תקופה. בנו של ר' משולם מלוניל, ר' אשר, אשר עשה ליקוטים מספרי רבי יהודה הברצלוני והגאונים, היה מן הפעילים ביותר בקשרי תורה אלה[195].

גם ספרות הפירושים, שניכר בה הרצון הנלהב להשריש את חיבורי הרי"ף והרמב"ם ודרכי ההלכה של הגאונים, מגלה מאמצים אמיתיים לשמור גם על מסורות ומנהגים של פרובנס. אף בפירושו של ר' יונתן הכהן מלוניל אפשר להבחין עד כמה משתדל הוא מתוך הבלעה בסגנונו התמציתי והבהיר כאחד להפריך קושיות על הרי"ף ולשמור על קבלות פרובנס[196].

נטייה זו לקבל את השפעתה של ספרות ההלכה הספרדית־בבלית, ויחד עם זה לא לוותר על תורת ההלכה הקדומה של פרובנס וצרפת, גרמה. שתיוצר ספרות ליקוטים של מנהגים ופסקים משני שטחי התרבות הללו כאחד.

ר' אברהם בר נתן הירחי בספרו "המנהיג" ור' אשר בר שאול ב"ספר המנהגות" שלו הם המבשרים של סוג חדש זה בספרות ההלכה בפרובנס[197].

ראשון לספרות הלקוטים של פסקי הלכה הוא "ספר האורה", הכולל, בעיקרו, פסקים מבית מדרשו של רש"י. אין ספק, שספרי דבי רש"י, הדומים בהרבה אחד לשני, לא נתחברו כולם בצרפת[198], ונראה לי מאד, ש"ספר האורה" נתחבר בפרובנס. ספר זה הוא, כידוע, צירוף של פסקי רש"י ופסקי ר' יהודה בר ברזילי, והואיל וספר העתים לא היה אז עדיין ידוע בצרפת, שיער אברהם אפשטיין, שספר האורה נתחבר בספרד[199]. אולם כשם שספר העתים לא היה ידוע בצרפת, כן פסקי רש"י לא היו ידועים עדיין בספרד[200]. ולכן כשם שאין לומר, שספר האורה נוצר בצרפת, כך אין מקום לשער, שמקורו בספרד. רק פרובנס היתה הארץ, שבה היו ידועים גם פסקי רש"י וגם פסקי ר' יהודה בר ברזילי בימיו של האחרון. וכך מסתברת העובדא, שרבי אברהם בר' יצחק, שהכיר את ר"י בר ברזילי הברצלוני עצמו, כבר מצטט את ספר האורה[201]; ורק כך אפשר להסביר גם את העובדא השניה, שברשימת המביאים את ספר האורה, שאספם ש' בובר במבואו לספר האורה[202], אין למצוא אף אחד מראשוני צרפת ואשכנז. כל החכמים הנזכרים

195 עיין גרוס, גליא יודאיקה, עמ' 280.

196 עי', למשל, ס' בעלי־אסופות, דין טרפה, הע' ע להלן, עמ' 131. וזוהי הסיבה, שגם מעריצי הרי"ף הגדולים, ר' אברהם בר' דוד ור' יצחק בר' אבא מארי, השיגו על הרי"ף, ועי' מש"כ למעלה, הע' 76.

197 עי' דברי פרופ' אסף בספרן של ראשונים, עמ' 125. ועכשיו ד"ר י' רפאל, ספר המנהיג, ירושלים תשל"ח, במבוא.

198 עי', לפי שעה, מונטסשריפט, 44, עמ' 55.

199 מונטסשריפט, 41, עמ' 305, הע' 1. ועיין עכשיו י' ש' אלפ'נביין, תשובות רש"י, במבוא, עמ' 29, ופרופ' אסף, קרית ספר, כ"א, עמ' 265 ואילך.

200 עי' נספח ב, להלן, עמ' 29 ומה שנוגע לראייתו השניה של אפשטיין שם, שיש ספרדים המזכירים אותו, הרי אלו הם מאוחרים וכלהלן בהמשך.

201 ספרן של ראשונים, עמ' 11.

202 עמ' 23 ואילך.

ברשימה זו, ואף אלה שיש להוסיף עליהם[203], הם חכמי פרובנס[204], חוץ משני חכמי ספרד המביאים את ספר האורה, שאף הם הכירו אותו וודאי באמצעות חכמי פרובנס. האחד, ר׳ וידאל, מחבר ספר מגיד משנה על הרמב״ם, ינק, כידוע, מתורתו של הרמב״ן, והרמב״ן היה תלמידו של ר׳ נתן מטרנקלטייש שבפרובנס[205], והשני, מחבר ס׳ כפתור ופרח, הוא נכדו של ר׳ נתן זה[206].

אחרי ספר האורה נתחברו ספרים אחרים מסוג זה[207]. אחד הספרים הללו הוא ספר ״בעלי אסופות״, ספר פסקים ותשובות, שנתחבר בידי ר׳ יהודה לאטיש במאה הי״ג למספרם בפרובנס. ספר זה בצירוף מבוא נמצא אתי בכתובים וחלק ממנו נדפס והולך[208].

נספחות

א. לשאלת הרכבו של בית הדין בנרבונה, עמ׳ 3 הע׳ 13

בשלושה פסקי הלכה של בית הדין הנרבוני שהגיעו אלינו בספריהם של אחרוני הראשונים, נזכרים, בכל אחד מהם, חמשה דיינים. ר׳ אברהם בר׳ יצחק, האב״ד של נרבונה, בתשובתו, שהובאה על ידי ר׳ שמואל הסרדי, מספר: ״ודין זה בא לפנינו ב ע י ר נ ו (כלומר, בנרבונה) ו ח מ מ ש ה סבי הוינא בההוא דינא...״ (ס׳ התרומות, שער י״ד, חלק ה׳). ר׳ מנחם המאירי בספרו בית הבחירה למס׳ גיטין (ירושלים תש״ג, עמ׳ 132) מספר: ״ואף גדולי קדמונינו (כינוי רגיל לראב״י) כתבו, שכך הסכימו בה על ידי מ ע ש ה ב נ ר ב ו נ א במעמד ח מ מ ש ה סבי סמכי״, וכן בספרו על מסכת פסחים (בילגוריי תרפ״ו, כ״ח, סוף טור ד׳) הוא כותב: ״בנימוקים ישנים מצאתי ש ב נ ר ב ו נ א ה א י ר ע מ ע ש ה... ובאו על זה למנין ח מ מ ש ה גדולי עולם הרב ר׳ יצחק בן מרן לוי...״.

אמנם תשובת חכמי נרבונה ע״ד הקריאה בחומשים — חתומים עליה ששה אישים, תופעה מתמיהה, שכבר עמד עליה ר״ש אלבק במבוא לאשכול, עמ׳ ח׳. אולם אין בכוחה של תשובה אחת לערער את המסקנא הנובעת משלושת המקורות הנ״ל, שבית־דינה של נרבונה היה מורכב מחמשה זקנים. גם לא ייתכן, ששת החכמים החתומים על התשובה הנ״ל היוו

203 כגון ר׳ מנוח בספר המנוחה, דפוס פ״ב, ד ע״ב; יט ע״ב; ועוד.

204 במבוא לס׳ האורה, עמ׳ 25, נזכר גם הריטב״א לבבא מציעא. אולם פירוש זה לב״מ נתייחס בטעות לריטב״א, ולאמיתו של דבר מחברו מפרובנס, ועיין, לפ״ש, מש״כ במאמרי על ר׳ משה בר׳ יוסף מנרבונא, להלן, עמ׳ 41, הע׳ 68; וכאן למעלה, עמ׳ 20, הע׳ 144; אף בס׳ שבלי הלקט מובא ס׳ האורה רק בחלקו השני, שיצא לאור ע״י רמ״ז חסידה.

205 עי׳ במאמרי הנ״ל, להלן, עמ׳ 41 והע׳ 70.

206 עי׳ צבי הירש חזן־טוב, כפתור ופרח, ברלין תרי״א, עמ׳ X.

207 רשימת הספרים, שנתחברו בפרובנס לסוגיהם תבוא, אי״ה, במ״א. אשר לשלשת סוגיהם העיקריים — עיין להלן, עמ׳ 184.

208 להלן, עמ׳ 105 ואילך: ״מבוא לספר בעלי אסופות״; עמ׳ 114 ואילך: פסקים אחדים מתוך ספר בעלי אסופות; עמ׳ 77 ואילך: ״מתורתם של חכמי פרובאנס״; עמ׳ 92 ואילך: ״מתורתו של ר׳ אהרן בר׳ משולם מלוניל״, וכן בעמ׳ 61 פסק של ר׳ שמואל ב״ר גרשום.

פעם את הרכבו של בית־הדין, הואיל וביניהם נמצאים אב ובנו, ר׳ טודרוס בר׳ משה ובנו ר׳ משה בר׳ טודרוס, ולא מסתבר, ששניהם ישבו יחד כחברים בבית־דין אחד, כשם שלא מסתבר שב״ד יהיה מרכב מששה חכמים — מספר זוגי, והרי שנינו: ״אין בית דין שקול״. נראה, שההסבר לכך, שעל התשובה חתומים ששה חכמים ולא חמשה, יש למצוא בעובדה, ששלושת הפסקים, שבהם נזכרים רק חמשה חברי בית־הדין, הם בקשר עם מקרים, שאירעו בנרבונה עצמה, בה בשעה שהתשובה, שעליה חתומים ששה חכמים, נכתבה על שאלה, שבאה מחו״ל. מלבד מה שברשימת הדיינים שבמאירי לפסחים הראשון הוא שמו של ר׳ יצחק בן מרון לוי, ראש־הישיבה, ומדברי ר״מ המאירי בביהב״ח לגיטין יוצא, שבראשם של חמשת הזקנים באותו הפסק המובא שם עמד ראב״י אב״ד, אף הוא ראש־הישיבה (בספר התרומות חסרים כל השמות, אבל מדברי ראב״י שם נראה, שהוא עמד בראשם של אותם חמשת הזקנים) ושמו של הנשיא חסר לגמרי, בה בשעה שבראש רשימת השמות של חכמי־נרבונה בתשובה הנ״ל מופיע שמו של הנשיא בראשונה דווקא ואחריו שמו של ראב״י האב״ד. מכאן שהסיבה לשינוי מספר השמות בתשובה היא, כנראה, בנוהג, שעל תשובה, שנשלחה לחו״ל, היה הנשיא מצרף את חתימתו לחתימת חמשת חברי בית־הדין הקבועים.

ב. לדברי ר״ת בכתבו לר״מ, עמ׳ 9 הע׳ 63

אמנם רוזנטאל בהערותיו לספר הישר, שם, הע׳ כ׳, חושב, שחכמי נרבונה וספרד שימשו לפני רגמ״ה לא בהיותו ראש־ישיבה במגנצה, אלא בשעה שהיה עדיין בצרפת. והראיה לכך, שרגמ״ה היה גם ראש־ישיבה בצרפת, הוא מוצא בדברי מחבר ספר היוחסין, המכנה את רגמ״ה בשם צרפתי. גם ר״א אפטוביצר במבוא לראבי״ה, עמ׳ 334, מביא דעה זו, וגם הוא מסתמך על דברי היוחסין הנ״ל, ומסיק, שאם רגמ״ה היה גם בצרפת, הרי יש להניח, שחכמי נרבונה וספרד שימשו לפניו בצרפת ולא באשכנז, הואיל ״ולא מצאנו בימים הקדמונים ההם קשר בין אשכנז וספרד״. אולם ההוכחות אינן משכנעות כלל. אפילו הוכח, שרגמ״ה שימש ראש־ישיבה בצרפת, אין עדיין ראיה, שחכמי נרבונה וספרד שימשו לפניו בצרפת דווקא. כשם שאין ידיעות על קשר תורני בתקופה ההיא בין אשכנז לבין ספרד, כן אין למצוא ידיעות על קשר כזה בין צרפת לבין ספרד. ומה טעם להעדיף הנחה אחת על חברתה? ומה גם שאין הוכחה מוחלטת לדעה, שרגמ״ה היה ראש ישיבה בצרפת. ספר היוחסין, הוא כידוע, משובש במדה מרובה. אף הסגנון של המשפט ״והרב רבינו גרשום מאור הגולה הצרפתי ובארץ אשכנז״ הוא בלתי מובן, ואין מקום לדיוקו של אפטוביצר המגלה במלים ״הצרפתי ובארץ אשכנז״ כוונה של בעל היוחסין ״לחלק בין מקום מוצאו ובין מקום פעולתו״. ואפי׳ היה ממוצא צרפתי, אין עדיין ראיה, ששימש כראש־ישיבה בצרפת. נימוקו של אפטוביצר: ״ועוד אני אומר כי ר׳ גרשום לא בא למגנצא בילדותו, אלא היה מפורסם ונודע שמו לתהלה עוד בהיותו בארצו״ אינו יכול לשכנע ביותר.

גם רח"מ באור החיים, עמ' 307, כותב, שרגמ"ה היה צרפתי. אולם הוא לא ביסס את הנחתו. אמנם רח"ם רומז לתשובת רבנו תם בספר הישר, סימן תר"כ, והיא בהוצ' רוזנטאל, עמ' 83, סי' מ"ה, אות ה'. ר"א אפטוביצר תמה עליו, הואיל "ושם אין רמז שהיה רגמ"ה מצרפת" (מבוא לראבי"ה, שם), ואף כי נראה שיש שם רמז לדבר וכוונת רח"ם היתה לדברי רבנו תם המובאים על ידו שם: "חכמי נרבונא וספרד שימשו לפניו כאשר יש מהם שאלות תשובות בידי", שאינם מסתברים, לכאורה, אלא על־ידי ההנחה, שרגמ"ה היה בצרפת, שכן כיצד ניתן לומר, ששאלות־ותשובות של חכמי נרבונה לרגמ"ה הגיעו לידי רבנו תם, אם רגמ"ה לא היה בצרפת. אולם מובן מאליו, שאין מקום לסברה כזו, כי כשם שהגיעו פרושי רגמ"ה לרבנו תם, כך הגיעו לידו גם תשובותיו לחכמי נרבונה.

לא בצדק אפוא השיב ר"א אפטוביצר ע"ה על הר"ש אסף ז"ל, שבמאמרו "חליפת שאלות ותשובות בין ספרד ובין צרפת ואשכנז" (תרביץ ש"ח עמ' 162) "מבין בפשיטות שחכמי ספרד ונרבונא למדו לפני רגמ"ה במגנצא באשכנז" (מבוא לראבי"ה, שם).

דרך אגב אולי כדאי להעיר, שייתכן, שרבנו תם בקטע הנ"ל מתכוין בשם ספרד לא לספרד ממש, אלא לאיטליא, הנקראת אף היא בפי חכמי אשכנז וצרפת בשם ספרד. כי

א) כידוע, אין ידיעות על מציאות קשר בין חכמי צרפת ואשכנז ובין חכמי ספרד באותה התקופה. לעומת זה ישנם רמזים בולטים על העדר קשר כזה.

1) רש"י אינו מזכיר שום חכם ספרדי (צונץ ZfdWJ, עמ' 281), חוץ ממנחם ודונש (שם, עמ' 308), שהיו שני דורות לפניו (ועי' למעלה עמ' 9 והע' 68—69).

2) פירושי רש"י לא נתפשטו בספרד כי אם כמה שנים לאחר פטירתו, והראב"ד אינו מזכירו כלל (עי' צונץ, שם, עמ' 281, ועי' בכה"ע כרם חמד, ז', עמ' 2, ועיין גם גנזי שכטר, ב', עמ' שפ"ב).

3) גם לר"ת, ששמו היה ידוע בספרד, לא פנו בשאלות מספרד, אף שפנו אליו בשאלות מכמה ארצות אחרות: צרפת הדרומית, אשכנז, איטליה ואנגליה (ש' אסף, תרביץ, ש"ח, עמ' 162, הע' 2).

ב) באותה תקופה נקראו חכמי איטליא בפי חכמי ישראל אף בשם חכמי ספרד. ר' שלמה בן היתום מאיטליא נקרא בפי הראשונים ר' שלמה הספרדי (צ' פ' חיות, מבוא לפירוש מסכת משקין לרבינו שלמה בן היתום, עמ' XII; י' נ' אפשטיין במאמרו רבינו ברוך מחלב, תרביץ, שנה א', ספר ד', עמ' 29). ואף רבנו ברוך מארץ יון־איטליא נקרא בשם ר' ברוך הספרדי (אפשטיין, שם, ועמ' 44, וכן שם, שנה ט"ז, עמ' 51; ואולם עיין גם שם, עמ' 53). ובין חכמי איטליא וחכמי צרפת ואשכנז היו קיימים קשרים, ולא עוד אלא לפי האגדה, שיש בה וודאי מן היסוד ההיסטורי, נטעו חכמי איטליא את זרע התורה באשכנז (עיין למעלה, הע' 1—2). ומדוע לא להניח, שהכוונה במלה ספרד היא לאיטליא?

ג) רבנו תם במכתבו הנ"ל לר' משולם, שבו הוא משתדל להפריך את דעתו של ר' משולם ולהוכיח צדקת דעתו שלו, מציין, שגם חכמי נרבונה, ש"מהם תצא תורה", וגם חכמי בארי,

שגם מהם "תצא תורה", סוברים כמותו. מיד לאחר הוכחה זו הוא מזכיר, שגם הרגמ"ה, שלפניו שימשו חכמי נרבונה וספרד, סובר כמותו. ונשאלת השאלה: לשם מה היה זקוק ר"ת בהזכירו את ר"ג, מאור עיני הגולה, לציין, שחכמים אלה או אחרים שימשו לפניו ולא עוד אלא להשתדל להוכיח עובדא זו ע"י חליפת השו"ת, שהיו בידו. ואף אם נניח, שהזכיר את חכמי נרבונה, שהיו בני עירו של ר' משולם, מה טעם היה לו להזכיר את חכמי ספרד? אם לא לומר, שגם רגמ"ה, שלפניו שימשו אותם החכמים מנרבונה ומבארי, שעליהם נאמר ש"מהם תצא תורה" ושעליהם הוא מסתמך קודם לכן, סובר כמותו. מכאן שבמלה ספרד אין המכוון, כאמור, לספרד ממש, אלא לאיטליא.

ג. הלמד ר' אברהם בר' יצחק מנרבונה אצל ר' יהודה בר' ברזילי בברצלונא?
(עמ' 22, הע' 162)

מימי גרוס ואילך מקובל בחכמת ישראל, שר' אברהם בר' יצחק, אב בית־הדין המפורסם של נרבונה, למד אצל ר' יהודה בר ברזילי בברצלונה. כבר העירותי במקום אחר על כך, שהידיעה, שראב"י היה תלמידו של ר"י הברצלוני, היא מפוקפקת (עי' להלן עמ' 195) אולם נראה לי, שאף הידיעה, שראב"י היה בברצלונה, מפוקפקת.

ר' אברהם בר' יצחק, שהיה חניך לוניל, אומר: "אני ראיתי ה"ר יהודה ב"ר ברזילי כמה פעמים" (ספרן של ראשונים, עמ' 37). יש להניח, שפגישות אלו היו בלוניל ולא בברצלונה, הואיל ומתקבל יותר על הדעת, שר"י ברצלוני היה בלוניל מאשר שראב"י היה בברצלונה, כי ר"מ המאירי, שהבחין יפה בין קאטאלוניא לבין פרובנס ובהתווכחו עם אנשי קאטאלוניא, שעירערו על מנהגי פרובנס, הוא מסתייע בר"י ברצלוני "גדול רבני קאטאלוניה" (בפנותו אל בני קאטאלוניא אומר ר"מ המאירי: "הרב היותר גדול שבארצכם והוא הרב הנשיא ר' יהודה בר' ברזילי אל־ברגלוני", מגן אבות, לונדון תרס"ט, עמ' כ"ה) ושראה בו את רש"י של קאטאלוניא ("הרב הגדול והמובהק שבכל ארץ צרפת והוא רבנו שלמה ז"ל והרב הגדול והמובהק שבכל ארץ קאטאלוניא והוא הרב אלברגלוני" — שם), בבואו לתאר את תולדות הספרות הרבנית בפרובנס הוא מונה את ר"י ברצלוני כאחד ממייסדי הספרות הרבנית בפרובנס (פתיחה לאבות, י"ז ע"א), וכן גם ר' יצחק לאטש, בשערי ציון, הוצ' בובר, עמ' 39. ואי־אפשר להיות ממניחי היסוד של הספרות הרבנית בפרובנס ויחד עם זה לא להיות בפרובנס. ואם נכונה הדיעה, שר' יצחק בר יהודה הלוניל היה בנו של ר' יהודה הברצלוני (עיין גם ר"ש אלבק, מבוא לאשכול, עמ' י"ג), הרי אפשר לראות עובדא זו כתוספת ראיה, שאם נפגש אביו, ר"י ברצלוני, עם ראב"י בן לוניל, הרי היה זה בלוניל דווקא, ועיין גרוס, מונטסשריפט, 22, עמ' 339, הע' 1, שהרגיש כבר בראיות אלה. לעומת זה אין ראיה, שראב"י היה בברצלונה. אמנם גרוס מציין פיסקא מתשובה אחת של הראב"י: "וראיתי בברצלונה ספר המפתח" (מונטסשריפט, 17, עמ' 281, הע' 66), ומכאן, שראב"י היה בברצלונה. אולם נראה, שתשובה זו אינה של ראב"י אלא של ראב"ד. תשובה זו נמצאת בקובץ גינצבורג, ור"י לובצקי, שנתן במבואו

לס׳ השלמה תאור קצר של קובץ תשובות זה, אומר, שהקובץ מכיל תשובות ראב״י וראב״ד כאחד, והרי ידוע, שראשונים ואחרונים החליפו פעמים הרבה את שני השמות ראב״י — רב אב״ד וראב״ד. גרוס עצמו מעיד, שלא תמיד ידע לקבוע בוודאות למי משני החכמים הללו שייכת תשובה מסויימת (מונטסשריפט, 22, עמ׳ 403, הע׳ 2); ואילו היה גרוס נותן את תוכן התשובה, ייתכן, שאפשר היה לעמוד על בעלותה, אבל גרוס לא נתן את החומר ההלכתי עצמו, אלא הסתפק ברשימות היסטוריות מתוך קובץ זה שבכ״י בלבד (ועיין דברי גרוס, מונטסשריפט, 17, עמ׳ 248, הע׳ 30). מכאן, שקביעתו של גרוס אינה מוסמכת. ולבי אומר לי, שתשובה זו, שבה נמצאת הפיסקא: ״וראיתי בברצלונא ספר המפתח״, לא של הראב״י אלא של הראב״ד היא, שהרי בעוד שהראב״ד כותב מפורש, שהיה בברצלונה (כתוב שם, למס׳ יבמות, הוצ׳ חסידה, עמ׳ 25), אין ידיעה ברורה ממקום אחר, שראב״י היה בברצלונה. יש להעיר, שבינתיים נתפרסמו ״תשובות הראב״י אב״ד״, ירושלם תשכ״ב, ושם, סימן ו, סע״מ כ״ד, כתוב: ״שראיתי בברצלונה ספר המפתח״, וצ״ע.

רבי יעקב בן משה, גאון נרבונא, ותורתו *

באקדמות ״לתולדותיו של מרכז התורה בפרובנס״, שנתפרסמו ב״תרביץ״, כרך כ״ב, תשי״א, נתבאר באופן כללי, שלפחות במאה העשירית היו קיימים בצרפת הדרומית חיי־תורה.

כאן ייוחד הדיון על אישיותו ותורתו של ראש־הישיבה הראשון בנרבונה, רבי יעקב בן משה.

שרד מתורתו בדפוס פסק אחד בלבד (ספר האשכול, מהדורת אלבק, חלק ב, עמ׳ 88—89). רבי יהודה בן ברזילי הברצלוני, דן בפסק זה ומפריך אותו (שם, עמ׳ 89—90).

אולם ניתוח הפסק לסעיפיו, עיון ודיוק ביסודותיו, עמידה על מבנה הפסק, דרך ההוכחה, היקשיו והבחנותיו, מגלים קוים של פוסק מובהק: יכולת הבחנה דקה, חשיבה הגיונית עקבית, בהירות הביטוי ותקיפות דעת בפסיקת ההלכה (הוספה לספר סדר הקבלה של רבי אברהם אבן דאוד, בתוך ״סדר החכמים וקורות הימים״, חלק א, אוקספורד תרח״ם, עמ׳ 83).

הוא נקרא ״נביא״ (שם), בירור שימושו של תואר זה מראה, שבזמן ההוא היה זה תואר לאיש הלכה מובהק.

הוא נקרא ״גאון״ (שם). בירור שימושו של תואר זה ב״הוספה״ הנ״ל מראה, שאצל מחבר ההוספה תואר זה — הוראתו הוא ראש־ישיבה בעל סמכות במעמד הדומה למעמדם של ראשי־ישיבות סורא ופומבדיתא.

* הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, תקצירי הרצאות, תשל״ג, מחלקה ג, עמ׳ 24 (באנגלית).